

ERDÉLYI MÚZEUM

XIII. kötet.

1896.

IV. füzet.

Közép-ázsiai élmények.

A gr. Zichy-expediczió útja a Kaspitól Bokharáig.

Ha képzeletem visszaszáll arra a 25—30,000 kilométernyi útra, melyet a múlt tavaszon és nyáron beszárgultunk, legszívesebben el-elmerengek a közép-ázsiai puszták és homoksivatagok ritka érdekes látképe fölött s az azokon és azok között lakó népek emlékezetembe visszavarázsolásán.

Vélem, mintha látnám a *Kaspi-tenger* (egykor kozár- s részben magyar-tenger) világos-zöld habjaiból felkelő napot, a mint aranyhaját Ázsia vizében megfürösztve, kiteríti Európa szárazföldjére; mintha látnám azután az éhség sivatagjait, a száz és száz kilométernyi területű *homok-océánokat*; az oázisokon tüzes paripákon száguldó *turkománokat*, ezeket a régi magyarokhoz sokban hasonlító harcziás, szabadságszerető pusztákfait; majd az *Amu-Darja* (az ó-korban is hírneves Oxus) félmérföldnél szélesebb folyamtengerét; azon túl a »nemes *Bokharát*«, az »izlam igazi támaszát« és *Szamarkandot*, a csodavárost, Közép-Ázsia fővárosát, a világhódító tatár khán, a sánta Timur egykori székhelyét és örök nyugó helyét, ragyogó tarkazománczos moshéival.

Vélem, mintha látnám a *bokharai emirt*, a mint kora reggel audiencián fogadja »madsar« vendégeit falusi tusculumában; a keleti építészet és festőművészet remekeivel díszített palotáját a »*Tej-fehér test*«-et (Sirbeden-t); látom az apró szamarakon kettesével, hármásával ülve a fővárosok felé poroszkáló *őzbégeket*, a bazárookban a hangya nyüzsgésével gomolygó tarka-barka népegyület festői képét; a fekete lószőr-fátyolos nők szemérmes tova-surradását; hallanám selyemruhájok lágy suhogását s szinte érzem azt a meglegedett boldogságot, mely az ő még agyon nem civilizált egyszerű lelkükben lakozik.

Megpróbálom visszavarázsolni ezeket, az európaiak előtt nagyrészt ismeretlen és szokatlan, szinte tündérképeket, bár jól tudom, hogy a toll gyöngé eset ilyenek lefestésére.

*

Baku petróleumos légköréből június 10-én délután 2 óraker kezdettünk kibontakozni az »Alexij nagyherceg« hajón, a Kaspi-tenger eleinte lágyan rengő hullámain. Búcsúpillantást vetünk az érdekes városra, a karsú, magas minaretekre, a zöld és kék kupolás moshékra s néhány perc alatt »a fekete város« (gyárváros) irányában metszi hajónk a világos-zöld hullámokat. Közbe-közbe sárgásbarna petróleum-folyókat szel át a hajó, melyek a gyárvárostól messze benyúlnak az öböl közepébe.

Fél óra alatt eltűnik a város, másfél óra múlva a partvidék s az éltető elemekből nem marad más, mint a kék ég, a világoszöld víz s az égető nap.

Körülnézünk a hajón s páratlan etnographiai gyűjteményben gyönyörködhetünk. Ázsia és Európa népeiből: orosz, persa, cserkesz, georgiai, mingreliai, lezg-avar, örmény, tekke-turkomán, kumik, tatár, kirgiz, bokharai, indus s néhány nyugat-európai tarkazza a képet, sokféle nemzeti ruhában. A hajó szokatlanul népes. Orenburgból jöve vakációra mennek haza, kilencz napi utazással, a turkesztáni katonai növendékek. Egy csendőr-tábornok megy Szent-Pétervárról a bokharai csendőrség őrségeinek megszemlélésére, nagy kísérettel. A mi expediciónk is megszaporodott egy müncheni festőművészszel, a ki Persiába szándékozott utazni, de Tifliszben hozzánk csatlakozott. Ecsetje gyorsan és szépen mozog, szép vázlatokkal illusztrálja útunkat, s neve is kitűnő hangzásu otthon is, itt is. *Wuttke* Károlynak hívják. Névrokonával itt sűrűn találkozik. Az ebédet közvetlenül megelőző kisebéd, az u. n. »zakuski«, a mely külön asztalkán fölterített kaviár, hal, sajt, zöld uborka, apró retek s több efféle ételekből áll, mindig vutkival (vodka, pálinka) kezdődik.

Az asszonyok is mind nagyobb számmal jelennek meg a fődélzeten, mert a tenger erősen hullámsani kezd s ilyenkor legjobb a szabad levegőn lenni. A gyöngébbek így sem kerülnek ki a tengeri végzetet, a férfiak közül is többen követik a példát s pár óra múlva a fődélzet tele van tengeri betegekkel; sokan az éjet is ott töltik.

Másnap (jun. 11-én) a tenger lágyan rengő csöndes habjaiból kél föl a nap, arany haját megfürösztve a ragyogó sötétzöld habokban.

Dél tájban látszani kezdenek a Kaspi-tenger keleti partján emelkedő sárgás-szürke homok-hegyek. Kietlen egy látvány: sem fű, sem fa nincs rajtuk. A homok-hegyek között egy kis öbölben rejtőzködik a kikötő város: *Uzun-Ada* (Hosszu sziget).

A kikötés sok nehézséggel jár, mert a tenger nagyon sekély. A tenger felszínén himbálózó hordók és a tengerből kiemelkedő jelzőoszlopok mutatják a zátonyokat, melyeket a hajónak ki kell kerülniök. Hajónk átrakja a szállítmányt egy elibe küldött kisebb teherhajóra, s másodmagával vág neki a homokzátonyok közt átjáróul szolgáló mélyebb helyeknek, melyeket jelzőfák mutatnak. Még így sem tud átjutni, a hajó feneket ér, nagyot zökken s megfeneklik. A kapitány hirtelen ellengőzt adat s a hajó nagy prüszköléssel és erőfeszítéssel igyekszik visszahökölni, hogy más bejárást kísértsen meg. A felkavart iszap s a tenger vize piszkos sárgás-barna habarékká változik köröskörül, a mely orrfacsaró illattal tölti el a levegőt. A lágyabb szívű utazók elsápadnak a hajótörés gondolatára; de a félelem nem soká tart, mert a hajó szerencsésen visszaverődik a nyílt tenger mélyebb vizére. Most másfelé veszi az útját, hol mélyebb vizet remél a kapitány; de a nehéz árukat vivő mellékhajó itt a második próbálkozásnál is megfeneklik úgy, hogy a személyszállító *Alexij* kénytelen lecsatolni s ott hagyni; más hajó jő a partról bajlódni vele. Mi szerencsésen átvergődtünk s 28 órai hajókázás után végre megérkeztünk a Kaspi-tenger keleti partjára az uzun-adai kikötőbe jun. 11-én este 6 órakor, hol már vár a közeli állomásnál a transzkaspi orosz hadi vasút vonata.

A hajó-állomástól alig pár száz lépés a vasút-állomás; de addig is valóságos akadály-versenyt kell kiállani. A futóhomokbuczkákban bokaig süllyedt a láb, a nap perzselően süt le a nyakszirtre s a szél finom homokot vagdos a szemünk közé. Keskeny aszfalt-út vezet végig a kis homoktenger közepén, melyen végig hosszú libasorban lépkednek, tolonganak a vonathoz igyekező útasok és hamálok (hordárok), fejükön a napszúrás ellen *baslik*-kal (csúcsos teveszörposztó kámpzsa, a nyakon körülkötött két lelógó szárral).

A forró nap égetése ellen mi is indiai kaszk kalappal láttuk el magunkat Bakuban, körülkötve még külön is hosszú finom selyem-

kendővel, melynek vállra lelőgő végei a nyakszirtet megvédik a napszúrástól. Eszünkbe jutott a magyar *pántlikás kalap*, mintha annak a pántlikája is valaha az őshazában szintén nyakszirt védő szerepet vitt volna s a más klíma alatt alakult át a praktikus czélnak szolgáló eszközből egyszerű díszszé.

Uzun-Ada (a Hosszú sziget) néhány év előtt még kietlen, lakatlan homokterület volt, a mely egyszerre megélénkült, miután az oroszok ezt választották (Bakuval szemben a Kaspi-tenger keleti partján) a transzkaspi vasút kiindulási pontjául. Most sem valami nagy virágzó városka ugyan: egyetlen utcája van a homoktengerben, néhány földszintes vályog- és faházzal. A faházak alkatrészeit a Volga vidékéről Asztrakán felől hajón hozzák, itt csak összeállítják. Innen indul ki az u. n. *orosz transzkaspi vasútvonal*, mely mintegy 1360 verst, vagyis 1433 km. hosszúságban a kara-kum (feketékum) vagy tekke-turkomán pusztákon és sivatagokon át Bokharába s azon keresztül Turkesztánba Szamarkandig, a honnan a kínai határ már csak mintegy 450 km. távolságra van. Nem több Kelet-India sem, a melynek mesés gazdagsága vezette Columbuszt véletlenül Amerika felfedezésére, Vasco di Gamat Afrika körülhajózásával a Jöremény-fok elérésére, Lesseps-t a szuezi csatorna ásására. S bizonyára az oroszok sem a közép-ázsiai sivatagok és puszták kedvéért végeztek olyan óriási munkát és áldoztak annyi költséget e vasútépítéssel, hanem Indiát és Chinát akarták megközelíteni s talán nincs messze az idő, midőn Kalkuttáig mehetünk majd vasúton ezen az Európát Ázsiával legegyszerűbb vonalban összekötő úton.

Miután az oroszok a Kaspin túl lakó tekke-turkomán törzseket 1881—84-ben legyőzték, kezdte Annenkow tábornok építtetni e vasutat az orosz hadsereg vasútépítő osztályával. Az építő anyagot Pétervárról, Moszkvából és Dél-Oroszországból szállították vasúton és tengeren. Onnan kellett szállítani még az ivóvizet is és a kő- és földanyagot a futóhomok megkötésére. Az építők földalatti kunyhókban és vasúti kocsikban laktak. Az éghajlati és talaj-viszonyok rendkívüli nehézségeket gördítettek az építés elébe. Az első 170 verszt a tengertől víztelen homoksivatag, aztán oázokkal váltakozik, az oázokon sok, több mint 4000 hidat kellett építeni. De a nagy munkát két év alatt mégis befejezték, mintegy 20—25,000 ember foglalkozván az építéssel (orosz katonák vezetése alatt mintegy 20,000 ázsiai ben-

szülött). Került az egész mindössze 43,520,000 rubelbe, úgy hogy a világ legérdekesebb vasútja egyszersemind a legolcsóbbak egyike is.

De szálljunk immár rá ez érdekes vasút reánk várakozó vonatára.

A vonaton elhelyezkedés nem könnyű, mert több az útas, mint a mennyi a kocsikban eltér. Mi mégis külön kupét kaptunk, a melynek három fülkéjében heten elég kényelmesen elhelyezkedhettünk. Első osztály nem jár itt, a kocsik szűkek, a vágány keskenyebb, mint Oroszország európai részeiben. A kocsikban egyszerű faülés, rajta piros matrác, háta keményfa deszkából áll, a mely éjszakára ágy gyanánt fölsatolható, díszítésül szolgáló apró lyukacsai a poloskák fészkei. Az apró likacsokban laknak a serdülő, a nagyobbakban a már felnőtt vérszopók, a melyek az éjszaka leple alatt rabló kirohanásokat tesznek az út fáradalmaitól elgyötört útasokra, a kik a nagy hőségtől aludni úgy sem tudván, a verejtéktörölgetés és a poloskákkal harcizolás kettős szórakozása mellett elmélkedhetnek a közép-ázsiai utazás költségzete felett.

Vámbéry még öszvér és teve hátán himbáltatta magát itt a homoksivatagokon át, ugyanannyi hétig, mint a hány napig mi vasúton: de őt apróbb bogarak nyugtalanították; a civilizáció azóta ebben is nagyobbodott, erősödött.

A vonat eleinte a tengerparttal halad párhuzamosan ezer meg ezer homokhalom között, melyeken egyetlen növény, a mesterségesen ültetett saxaul lengő bokrai tengődnek itt-ott, nagy-ritkán azok is. Olyanforma vékony sovány ágú lenge bokrok, mint a zsenge fűzla csemeték.

A sárgahomok halmok finom porszemeiből hullámos barázdákat és szeszélyes idomú erecskéket formál a rajtok átfutó *szellő*; a *szél* ereje már a homokhalmokat elsöpri, a völgyeket betemeti s új halmokat alkot; a *forgószél* pedig felkapja a magasba, megforgatja, tova röpti s szeszélyes boszorkánytánczot jár a lenge porszemekkel. Midőn először láttuk ezt a tüneményt, azt hittük, valami távoli nagy füstoszlopok emelkednek az égnek, a melyek aztán elkezdnek tova iramlani, majd örülten keringeni a légűrben, mint valami szélmalom-óriások. A midőn pedig *szélvihar* támad, az egész atmosphaera megtelik finom apró homokporral, a mely elsötétíti a napot, behatol a kupék zárt ablakain is és homokréteggel borítja el azt, megtöltve az útas szemét, orrát, száját is homokporral.

Ez a sivatagi orkán, a keleti szél (a tebbad) az, a mitől a karavánok leginkább rettegnek. A tevék már előre megérik a közeledő porfellegekkel előretörő tebbadot s félelmes hangokat adva, a zivatarnak hátat fordítva letérdelnek, hosszú nyakukat a földre lapítják s fejüket elrejtteni igyekeznek. Az útasok a tevéket védfalúl használva, melléjük bujnak, hogy a homokkal való betemetéstől vagy megfuladástól meneküljenek.

Ilyen sivár és ijesztő képe van a közép-ázsiai homoksivatagoknak, melyeken át a transzkaspi vasút szinte emberfeletti erővel épített vonala Ázsia szíve felé vezet. Legnagyobb részt lakatlan homoksivatagokon vezet keresztül, melyeken semmi tenyészet, semmiféle élő állat nincs. Mindössze egy embert és két a saxaul ágakat rágicsáló kecskét láttunk sötét estig s néhány eltévedt madarat; ezek képviselték az élő világot.

Sokáig elnéztük a fényes csillagos éjszakán ezt az egyhangú, kietlen világot és csináltunk rá rossz vicceket, hogy »légy te egy sivatagi földbirtokos«, vagy »találd meg te itt a te őseid örökét«, »csinálj te itt egy prima occupátot«. Az az első pillantásra tisztában állott előttünk, hogy őseink erre nem járhattak, hogy erre felé népvándorlás lehetetlen volt, bár valószínű, hogy ezer évvel ezelőtt némi tenyészet lehetett itt, hisz a messze ókorban az Oxus folyó, a mely most Khiván át az Aral-tóba szakad, e tájon át hömpölygette habjait a Kaspi-tenger felé; régi medrének nyomai kissé észak felé még maig is láthatók, a térképeken is megjelölvék.

Elunva látni a semmiséget, a sárga homokot és a telegráf-fákat, átmentünk az étkező kocsiba vacsorálni s megismerkedtünk a többnyire orosz katonák és hivatalnokokból álló útasokkal. A sok uniformis, fehér csi-csun-csán selyem nyári kabát és fehér orosz sapka vett körül mindenfelől. Jó részt már a hajóról ismerősök, a kik udvariasan és előzékenyen bánnak velünk, mindenki tudván, hogy az orosz lapokból is ismeretes »wengerszki expedíció« tagjai vagyunk. Francziául, németül többnyire beszélnek, úgy hogy nem nehéz társalgásba bocsátkoznunk, kerülve lehetőleg a politizálást, nehogy megerősítsük azt a gyanút, hogy útasunknak politikai céljai vannak, tanulmányozni az orosz nemzetiségi viszonyokat, az azóta lángra lobbant örmény-kérdést, a közép-ázsiai viszonyokat. Itt Afganisztán határán kétszeresen gyanakvó és féltékeny az orosz politika, mert itt néznek farkasszemet az Indiát uraló angolokkal.

Uj ismerőseink között leginkább egy fiatal mérnök nyerte meg rokonszenvünket, a kit a csár küldött az Amu-Darja rozzant vasuti fahidja megvizsgálására és egy uj hid tervezetének a kidolgozására. Már a hajón megismerkedtünk, egy kajütben hálván én és Vosinsky barátom vele. De nem sokáig tartott ismeretségünk, mert másnap reggel őszinte részvétellel hallottuk, hogy uj ismerősünk a hajnalban egy állomásnál, a vasútról leszállás közben, eltörte a lábaszárát, úgy hogy ott kellett maradnia vagonostól a sivatag egy oázisán míg a szemben jövő vonattal másnap visszavihették messze hazájába.

Mi is keserves éjszakát töltöttünk első éjjel a sivatagi úton. Oly iszonyú volt a hőség, hogy hiába nyitottunk ki minden ajtót, ablakot, a fulasztó meleget a légvonat is alig enyhítette. Fekvő helyünk teljesen átizzadott, arczunkról csorgott a víz s midőn a teljes kimerültség mégis álmod hozott volna szemünkre, előjöttek rejtekeikből a vérszopók s azokkal kellett viaskodnunk. Így telt az első éjszaka a transz-kaspi »Fekete-kún« (kara-kum) vagy Tekke-turkómán sivatagon.

Másnap (jun. 12.) más képre virradtunk: a homokhegyeket homoksíkság váltotta föl, melyen Petőfi szerint »az ember száz mértföldre láthat, hanem azért semmitsem lát.« Kora tavasszal zöld fű borithatta, de az égető nap májusra már leperzseli s szárazavar s korószálak látszanak csak a fehéren ragyogó szikes foltok között, melyeken egy-két vedlett nyakú éhes teve rágódott. Az egésznek olyanforma képe van, mint a mi réteinknek az árvíz után, midőn tele van hordva homokkal s csak itt-ott tör elő a homok alól egy kevés elsenyvedt növényzet.

Piktorunk zavart fel a kábult szendergéssből, hogy gyönyörködjünk a napfölkeltében, a mely ritka szép látványt nyújtott a tágas rónaságon. Ő lefestette ezt is, miként a Kaspi-tengerből fölkelő napot egy nappal azelőtt.

Jobbfelől délnyugatra a persa határhegyek látszanak oly közel, hogy teljesen kivehetők a hegláncz, a csücsök és völgyek alakulatai. Sok gyönyörűség nincs bennök, mert ezek is teljesen kopár sárgás-barna alakulatok. Milyen tündéri látvány ehhez képest pl. a Fogarasi-havasok vagy a Kárpátok más részletei. Magasságra és kiterjedésre ezek a persa hegyek is tekintélyesek volnának (egész nap párhuzamosan haladunk mellettök), de mindvégig kietlen látvány marad, fát és erdőt sehol sem láttunk rajta.

Az alatta elterülő síkság azonban lassanként barátságosabbá alakul. A nagy kopárság tengere közepette egy-egy termékeny oázis tűnedez föl, melyen tenyészet és élet mutatkozik. Előbb egy pár teve vékony hosszú nyakú alakja tűnik elő, a mint a száraz korókat ráécsálja és egy philosophushoz méltó nyugalommal néz a rohanó gőzös felé. Majd juh nyáj, később lovak láthatók. A szép göndör gyapjas tekete juhok és bányók, melyek a mi kedvelt »persiai«, »bokharai«, »asztrakán« név alatt ismert prémeinket termelik. A híres tüzes tekke-turkomán lovak arabssal keresztezett honi faj, a mely mint futó és a legkitartóbb faj dicsértetik. Naponként megfut 100—150 versztet (15—20 mérföldet) ellen, szomjan; egy héten 1000—1200 versztet. Ebben áll a tekke-turkomán fő gazdasága és büszkesége. Felti is jobban, mint magát, némelyiket tarka szőnyeg-pokrócczal láttuk beterítve.

A hol állat van, ott embernek is közel kell lennie s ime aranykalászu búzafődek tűnnek elő, dudvás, gazos ugyan, és elég soványnak látszik, de mégis búza s ez már földművelésre vall. Csakugyan a háttérben ott látszanak a *tekke-turkománok* nemez sátrai, egy vándor falu, a mely ma itt, holnap másutt üti fel sátorát. Tényleg úgy tesz, mint a még a nomád korból származó magyar kifejezés mondja, hogy »*felüti sátorfáját*«, azt a vékony faléczekből álló bordázatot, melyet teveháton szállít tovább s arra ráfeszíti kereken és tetejére a vastag nemez-pokróczokat s kész a sátra, melynek belsejében ellér az egész család. Felöle ugyan füttyölhet, sivíthat a homokszóró tebbad, a tekke az ő »*ak-øj*«-ában (fehér sátrában, a mi erősen emlékeztet a rokon eredetű magyar *ako*-ra) vígan daczol vele. Közepén ég a *tezeg*-ből (tőzeg, szárított ganéjból) gyújtott tűz, felette a bogrács-gulyás, köröskörül a teveszörből készített sötét megyszín tekke-szőnyegeken a boldog semmittevést kiválóan szerető pusztákfiak, emlegetvén a boldogabb idöket, midön Khivaig, Bokharáig, Persia belsejéig nekik állt a világ s az ő rabló kiütéseiket rettegte észak, kelet és dél minden szomszédja s gazdag karavánokat, kincseket és foglyokat hoztak haza merész vállalataikból.

Ámde jött az orosz 1881-ben ágyúkkal, hátultöltő gyorstüzi puskákkal s e masinák előtt hiába volt az ősi tekke vitézség, egy-egy izmos turkomán ugyan csak a taligája rúdjaival is agyonütött egy-két oroszot, de az ágyúk ellen hiába a személyes vitézség. A hí-

res Szkobelev tábornok főparancsnoksága alatt a mi dagesztáni, hunzáki hun atyánkfia Alikhánow ezredes 1881-ben jan. 12/24-én bevette legerősebb, agyagfal-várral erősített városukat, Gök-Tepét,¹ ott hullott el a pusztákfiainak színe-java s aztán meg kellett hódolni s elnézni, hogy építenek sivatagaikon, oázisaikon át vasutat s most, hogy jár pusztáikon át az ördögös masina, melyet se ló, se teve nem húz, mégis gyorsabb, mint a legtüzeesebb tekke paripa, pedig az *bedevi* (azaz beduin faj).

Igaz, hogy megpróbálták a harczt a vasút ellen is, nem egy vonatot felvertek, kiraboltak, az állomásokat megostromolták, de a megváltoztathatatlanba előbb utóbb bele kell törődniök. Még persa rablók is átjöttek olykor egy orosz vonatot elfogni (mert persa földön, határon belül is van egy állomás); de e tekintetben is mindig csöndesebb lesz az állapot s nagyobb a közbiztonság.

Az oroszok, midőn ezt a vasutat építették, el voltak készülve ezekre az eshetőségekre s bizonyára épen azért szándékosan történt, hogy a vasútvonal a falvakat, városokat kikerüli s egy-két órányira megy el a főbbek mellett.

Az állomások egy-egy alakulófélen lévő orosz telepnek képezik a jegezesedési góczpontját. A vonatokon is többnyire csak oroszok utaznak, a benszülöttek még alig veszik igénybe. Ők a passiv ellenállás szerepét játszik s csak kényszerűségből tűrik ezt az állapotot.

Bizony nagy változást idézett elő a tekke-turkománok életmódjában is ez az orosz invasio. A híres rettegett pusztai rabló lovagok lassanként fel kell hagyjanak rablókalandjaikkal, melyekkel folytonosan rettegésben tartották a szomszéd országokat és a karavánokat.

Kitartó, éhséget és szomjúságot napokig tűrő villámgyors lovakon átszűgdozták a homoksivatagokat s rajta ütöttek a kevésbé harcziás szomszédokon és ép oly gyorsan iramlottak vissza az ejtett zsákmánynyal. Vámbéry »Keleti Utazás«-ában igen sokat tud beszélni arról, mennyi félelmet és veszélyt állottak ki a turkománok miatt karaván-utazásaik közben.

Bokhara határszélein nekünk is feltűnt, hogy a falvak házai

¹ Alikhanow ezredest, a mint maga beszélte e télen Zichy Jenő grófnak, Tifiszben, épen ezért nevezték aztán ki az újonnan hódított tekke-turkomán tartomány kormányzójává.

magas falakkal, bástyaszerű erődítvényekkel vannak körülvéve. A turkomán beütések ellen való óvintézkedés céljából építkeztek így. Az orosz katonaság és csendőrség lassanként elnyomja ezt a rabló romantikát s földművelésre kényszeríti az eddig nomád és zsákmany után élő törzseket.

A vasút mentében már mind több és több termékeny oázist láttunk, melyen vígan arattak a turkománok s az összekötött kévét lovak és tevéik hátára kötözve szállították be és tapostatták ki, mint nálunk az Alföldön még nem oly régen szokásban volt. Az asszonyok és lányok derékon átkötözött bő piros vagy lilaszínű ingükben, a férfiak lombos fűrtű nagy báránybőr süvegeikben (a mit ők »*kalpak*«-nak neveznek), bő magyaros gatyában és szellős kaptánaikban festői képet mutattak. Egészséges, napbarnította piros pozsgás, szép erőteljes faj. A hol víz is csörgedezett, ott gyümölcsták díszlettek; sötét piros meggy és sápadt, apró, de₂mézédes barackjaikat vígan és jó drágán árúlgatták. *Bizmin* állomáson 25 kopekért (mintegy 33 kr.) vettem vagy 30 szem meggyet. A tevetej is rendes árucikk az állomásokon, 10—12 kopekért egy-egy litert kaptunk üvegestől, a mely a tikkasztó hőségben a szomjúság csilapítására kellemes hűsítőül szolgált; de még inkább az orosz bódékban és éttermekben árult s jégszekrényekben hűtött különféle limonádék, ananász és citromból készült szódás italok, melyekből egy-egy nap hihetetlen mennyiséget elfogyasztottunk. Ha nagyobb állomás volt, Vosinsky barátom vígan kiáltotta, hogy *limoni stáczió!* s »mint a szép híves patakra a szarvas kívánczik«, mi is úgy rohantunk a limoni flaskák után, melyekből nagy sistergéssel és habzással tört elő a hűsítő és — gyomorrontó édes ital.

Grófi vezérünk nem egyszer óva intett ez ártatlan iszákosságtól, féltve az expedíció egészségét. Bálint Gábor és müncheni piktorunk tényleg többre becsülte a tevetejét. Wuttke Münchenből a vasúti állomásról emlékül és talizmánul magával hozott nagy sörös poharából kéjesen szűröcsölte a habos fehér tejet, hogy legyen mit kiizzadnia a kupék gőzfürdőjében.

Víz is volt az állomásokon nagy zöld hordókban, csapra verve. Asztrakánból hajón és vonattal szállított, tisztított Volga-víz, melyet lánczra kötött bádogedényből élveztek az ingyen italtra szomjúhozók.

Dél után piktorunk is vízgyűjtésre adta magát. A kupékban

levő vizes kannával a mesdő szobába lopogatott be az állomásokról Volga-vizet. Nem tudtuk mire vélni, hogy mit forral agyában. Míg nem a szükséges mennyiség készen lévén, kibontja gummi fürdőkádját, megtölti vízzel, belül s mint a bivaly a forró napon, úgy hűtözik egy fél délután. Hiába ijesztgettük, hogy megfő benne, ő váltig allította, hogy ő most hűti magát, s fürödve dolgozta ki a napfölkeltét ábrázoló vázlatát.

Szegény Wuttke (vagy a mint grófunk nevezte a kedélyes piktert, »der Krabe Karl«) bejárta bár (20 év óta mindig vándorolván) a félvilágot, rögtönzött fürdőjében is ökölnyi cseppeket izzadva, keservesen vallotta meg, hogy ilyen hőséget nem szenvedett még a Libiai sivatagon sem.

Volt egy hévmérője, azt kiakasztotta a rohanó vonat kupéja ablakán, vagy a midőn valamely városban megállva körülkocsiztunk, a nyakába tette s úgy mérte a hőséget, jelezvén, mikor van 45—50—55° (Celsius) s hányat mutat az ő piktori napernyője alatt, a mely nagy térfogatával egy bokharai kofának is elég szolgálatot tehetett volna.

Az első jelentékenyebb állomás *Kizil-Arvat*. Ott kezdődik az *Achal-tekke* oázis (217 verszt hosszú és 6—15 v. széles), a melyről a turkomán példabeszéd azt tartja, hogy »Ádám a mikor a paradicsomból kiűzetett, nem talált szebb helyet az egész világon, mint Achal-Tekét s ott telepedett le.« No szegény Ádám, bizony beléválasztott. Nem tudom, mi szépet talált a szikes sík pusztán, a melyen mi száraz avarnál egyebet alig láttunk. Az új orosz telep virágzónak látszik, van vize, tava, szép új házai s egy kevés fája is. A vizet a persa határon fekvő 2000 m. magas Köpet-Dag hegyről vezetik ide, ez termékenyíti meg az oázist.

Jun. 12-én d. e. 11 órakor érkezünk a történelmi nevezetességű *Gök-Tepe* város közelébe, a róla nevezett állomásra, a mely szintén jó távol esik a várostól. Csak messzire, a persa határhegyek felé nézve látszottak az agyagfalú városnak kicsipkézett bástyafalai, a tekkéknek egykor legnevezetesebb erőssége, a melynek ostrománál 1881 elején Skobelew és Alikhánov döntő csatát vívtak a benzülöttek ellen.

Véres ütközet volt. A tekkék hősiek ellenállást fejtettek ki, de a személyes vitézség agyúkkal szemben hiábavaló volt.

A városnak az ostrom előtt 35,000 lönyű őrsége volt, de csak egyetlen ágyúja, négyfontos homokkő golyokkal. Az ostromlók ellenben csak 5000-en voltak, de 70 ágyúval. Jan. 12/24-én az oroszok egy aknával a vár fala alá jutottak s d. e. 11 órakor a fal egy részét levegőbe röpitették.

Erre Skobelew rohamot parancsolt s az oroszok egetverő hurrah kiáltással rohantak a résre. A védők kétségbeesetten védekeztek mindaddig, míg az az oroszok az ágyúkkal a résbe hatolva, pusztító sortűzet adtak a tekkék sűrű tömegére. A turkomán harcosok fele áldozatul esett a vérfürdőnek. A menekülőkből is lekaszaboltak az üldöző kozákok mintegy 8000-et.

A tekkék, »Közép-Ázsia hiénái« (a hogy a rablásaik miatt rettegett pusztákfiat neveztek) le voltak verve, s a kik azelőtt büszkén hirdették, hogy »nekik nincs uruk, mindnyájok egy kis király«, most már az oroszok rabszolgáivá lettek s rettegett rabló kalandjaikkal fel kellett hogy hagyjanak.

Gyászos emlékü várak most romban hever, körülötte terület a régi város, az új egy verszittel feljebb, egészségesebb helyen. A vasút közelében sásból font sátrakat, körülöttök homokból és sárból gyúrt kerítést, a legelőkön nagy teve-, fekete tehén csordákat, méneseket látunk; egy sötét fásberek is mutatja, hogy itt egy termékeny, vízdús oázis díszlik. A nép festői viseletben mutatkozik: az asszonyok bő szabású, vállukról egyenesen leomló szellős ruhában, színes ingben járnak (a mi emlékeztet a nálunk mostanában divatos empire-ruhákra), a férfiak magyaros szabású gatyában, felette bő kaftánban, fejükön nagy bárányszerű sapkákkal, melynek lelógó göndör fűrtői a nyakukra omolva, megvédik őket a napszúrástól.

Déli 12 órakor érkezünk egy nagy állomásra, *Ashabad* városába, mely a turkománok nyelvén a »szerelem városa«, a persák nyelvén a »gyász városa« nevet visel.

Egy óráig állván a vonat, időnk volt körülkocsizni a várost, a mely virágzó orosz telep; kormányzóság s mindenféle hivatalok székhelye, bár a kit ide küldenek hivatalba, az többnyire kegyvesztésként, vagy büntetésből történik.

A város egy hegyi patak által öntözött vízdús oázison épülvén, könnyű volt az oroszoknak nagy kerteket, parkokat csinálni, a házak ezeknek árnyékában terebélyes fákkal körülveve villaszé-

rően épülvék, úgy, hogy a széles utcákról alig látszanak. Csakis így lehet a nagy hőségtől védekezni. Csupán a város magva, a bazar, karaván-szerály és környéke nyílt, városias jellegű. A bazárban egy frissen nyúzott tigrisbőrt árultak 40 rubelért, 1—2 nappal azelőtt ejtették el a környéken, a hol már gyakran előfordul e fejedelmi vad. (Tifliszben 80—100, Moszkvában, Pétervárt már 300—400 rubel egy tigrisbőr.)

A város egyik főterén nagy orosz templom emelkedik öt aranyozott kupolával. Jelenleg egy artézi kútát fúrnak, 300 ölnyire remélnék vizet találni, mert a hegyi patak, bár jó iható vize van, a nyári hónapokban kevés a gyorsan fejlődő nagy telep számára.

Visszajövet az állomáson egy túróczi eredetű honfitársunkkal ismerkedtem meg (Szkokán nevű), a ki kivándorolván, oda került, de erősen vágyik és készül vissza Magyarországra, onnan az egészségtelen sivatag közepéből, a hol 3 gyermekét vesztette el dílteriszben.

Egy órákor folytatván útunkat, egy szép *délibáiban* gyönyörködünk, a mely tavakat és szép erdőket varázsolt a kietlen pusztaságra, valószínűleg az iráni fensikről.

Az út ismét sivatagokon s itt-ott termékeny oázokon vezet át. A perzsa hegyek hátrább láthatók, s előtte egy alacsonyabb homokdombosor, erősen barázdált mélyedésekkel és szakadékokkal.

A rekkenő hőségben pillanatnyi enyhületet nyújt a felkerekedett szél, a mely mindegyre erősödvén, telkavarja a finom homokszemeket, megtölti az egész légűrt, elsötétíti a napot, behatol a zárt ablakon át is a kupéba; belélegzése mellszúrást, a gyengébb idegzetűeknél tengeri betegséget okoz. Ilyen megpróbáltatások között még az olvasás is terhére van az embernek s csak az ujdonság látásának ingere tudja élénkségben tartani az elcsigázott testet.

Fél hatkor *Kaachka* állomást értük, egy termékeny kies oázison, melyen ragyogó szőrű, fekete színű tehén csordák és tevényájak legeltek. A turkománok lóháton száguldoztak a vasútvonal mellett, az előbbkelők lova egészen le van takarva ragyogó tarkaszínű szőnyegtakaróval a nyereg alatt, gazdája kardosan, délcegen ül a lován s versenyt fut a vonattal; egy másig primitív kézi ekéjét viszi a ló hátán s mellette egy köteg fűvet takarmányul.

A városka mellett piszkos vizű patak csörgedez, a melyből

kanálisok öntözik a rizsföldeket. Fűrge és sugár termelű asszony-népség csoportja látszik valami kút mellett, a hová hátukra kötött hosszú nyakú, öblös agyagkorsókkal járnak vizet meríteni. Arcukat nem fedik el fátyollal, mint a perzsa vagy bokharai nők, legfőlebb ruhájuk szegélyével, sőt vígan és bátran tekintenek az idegen útasok felé s még a tréfás köszöntgetést is viszonyozzák, a mivel próbára tettük szemérmességüket.

Az oáz után megint egyhangú kopár, szikes síkság, majd ismét homoksivatag következik, úgy, hogy szinte megnyugvást hoz az éjjeli sötétség beállta a komor egyhangúságba.

Az étkező kocsiban egyetlen hosszú asztal mellett ismét össze- gyűl és megelégnél a társaság a gőzölgő *csáj* (thea) mellett, a mely az orosznál reggelinél, vacsoránál el nem maradhat s nap- közben is legkedvesebb eledelül szolgál, úgy, hogy van olyan orosz, a ki 20—40 pohár csaját (t. i. theát) megiszik napjában, rum s némelyik cukor nélkül. Mi is rum nélkül, citrommal, vagy tejjel (moloko) ittuk. Katonatiszt útitársaink elbeszélnek, hogy milyen nagy erőfeszítéssel építették katonai munkaerővel ezt a vasutat. Előbb a futó homokot kellett megkötni, néhol a vasúttöltés oldala is meg van erősítve, mintegy megkötözve — sárból font kötelekkel. Fen- tartása is nagy munkaerőbe és költségbe kerül, mert állandóan söpörtetni kell, hogy a homok be ne temesse. Itt-ott saxaullal, vagy még egy más, fűzfa-bokorszerű lengő, sárga virágú növény- nyel van beültetve a vasút környéke, a mely között vad fácskák tanyáznak. Egyéb élet és állat alig is tengődhet itt e sivatagban.

Az európai útasnak leginkább feltűnik, hogy őrházak a vas- útnál sehol nincsenek. E helyett 12—12 versztnyre kaszárnyák vannak, a hol az örök és munkások laknak. Minden kaszárnya felett nyitott őrtorony van, melyről a távolság fele áttekinthető. Azonkívül naponként egyszer két-két ór bejárja az őrizete alatt álló hat-hat versztnyi vonalat és pedig felváltva, egyik gyalog, má- sik lóháton megy s szerepet cserélve jön vissza.

Összesen 59 állomás van a transzkaspi vonalon, köztük 15 főállomás, melyeken étterem, szállóhely, távirada-állomás, víz és petroleumtartó és gépház van, égetett vagy szárított téglából ké- szült építmények

Az éttermekben izletes ételek: leves, a kedvelt zöldséges *csosi*

vagy a káposztás *borscs* leves, jókora adag főtt hússal, különféle sülték, az elmaradhatatlan »csáj« (thea), jó borok, sör és sok, sok »vodka«, mérsékelt áron.

Ashabádtól 32 versztnyire tart még az oázis, azután újra egy 45 versztnyi homoksivatag kezdődik, a mely után elérjük a *Tedsen-oázist*, a mely hírhedt lázfészek s ráadásul mérges csipésű apró legyeket tenyészt, a melyek marása sajgó daganatokat okoz és hónapokig égeti a testet.

Óva intenek az útitársak és kalauzok, hogy az ablakokat gondosan betegyük, mert könnyen megkaphatjuk a maláriát és keservesen megemlegetjük a tekke musliczák csápjait.

Képzeltető, milyen kellemes volt így második éjszakánk a rekkenő hőség fulladt levegőjében zárt ablakok mellett.

Éjtélkor érkezünk a nagyhírű *Merw* városa mellé, a hasonnevű oázon. Ez az oáz mintegy 64 kl. hosszú s ugyanannyi széles területen mintegy 4000 □ km. nagyságú. Lakói száma közel félmillió. Termékenységet a Murghab folyónak köszöni, mely Afganisztánban ered és a Chovarezmi homoksivatagba vész. Innen vezet az út a közeli Afganisztán felé. A város, mint kereskedelmi góczpont, igen nevezetes. Már a mesés ó-korban kiváló történeti szerepet játszott az irániak, a párthusok történetében. Nagy Sándort is szerepelteti itt a hagyomány, ha nem is a történelem. Krisztus után nesztorianus keresztyéneké volt, kiknek metropolitájuk is volt itt, (420 táján.)

Az izlam hódító fellépése után *Merw* is az arab kalifák hatalma alá jutott s ott épült Chorasszán fővárosa, a híres *Sadsihán*, a világ királynője.

Az arab uralom alatt érte el *Merw* virágzása tetőfokát. Több mint 700,000(?) lakója volt s a város a keleti művészet és tudomány egyik elsőrangú góczpontja vala.

Kr. u. 933-ban Bokhara ragadta magához Közép-Ázsia uralmát és Merwet is meghódította. Majd Dsingisz-khán mongol hordái változtatták vérfürdővé és tették a földdel egyenlővé, 22 napi ostrom után mindent elpusztítván, a mit századok alatt alkottak. A monda szerint a khán emberei 13 nap és éjjel számították a legyilkoltakat s minden nap 100,000-et számítván, 1.300,000 fuladt e vérfürdőbe a merwi oázon. Az elmenekülteket is visszacsalták csellel s még háromszor hét nap folyt a gyilkolás.

Évszázadokon át lolyt aztán a küzdelem Merw bírása felett mongolok, őzbégek, persák, khivaik és bokharaiak között, mígnem 1794-ben az őzbégek foglalták el és rombolták le a régi Merwet.

Századunk elejétől Bokhara és Khiva uralma alatt állott, mígnem 1846-ban a tekke-turkománok a khivai őrseget felkoncizolták és új erősséget emeltek a régi Merw mellett Kaucsud Chan-Kalát.

Miután az oroszok Gök-Tepét elfoglalták és a turkománokat leigázták, Merw is jónak látta meghódolni 1884-ben. A szépszerivel meghódítás dicsőssége egy dagesztáni hun-avar eredetű atyánkfíat, *Alikhánow* orosz ezredest illeti, a ki méltán büszke erre az oroszok ázsiai előhaladásban oly nagyfontosságú hódításra. Alikhánow egy munkát is irt Merwről s most újabban a dagesztáni hunok és avarok története kutatásán fáradozik. Sokat beszélt e felől velünk, midőn *Tifliszben* együtt voltunk. Az ő, illetőleg testvéröccse vendégei voltunk később Dagesztánban *Hunzákon*, midőn az ottani hun-avar törzseket meglátogattuk.

Jun. 13-án a naplólkelte, a minek itt sajátságos bája van, már ébren talált. Hat órakor élbúcsúztunk a sik pusztaságtól és ismét homok-halmok és dombok szakadatlan tömkelegébe jutottunk s ezek közt haladtunk léltizenegy óráig. Sárga homokos köd gomolygott a láthatáron, a szél kergette, kavargatta a finom homokszemeket s mi homoktól elvakult szemmel, izzadva és fulladozva jutottunk be Bokhara határába.

Hogy hol van a határ az új orosz birtok és az emir országa között, maguk a tulajdonosok sem igen tudják. Az emir maga mondotta egy orosz tisztnek, hogy vita lévén a határ felett, ő szívesen átengedett ebből a homoksivatagból a czárnak, a mennyit kívánt, neki nem kell, csináljon vele a mit tud.

Az igazi bokharai terület egy termékeny oázissal kezdődik, a hol eperfák, nyárfák, gazdag termőföldek látásán pihen meg a szem. A falvak lapos tetejű házai vályogból építvők, homokos agyagból gyúrt magas falakkal körítve, mindenik egy-egy kis värerődnek látszik, némelyiken még lőrések s bástyák sem hiányzanak.

Dél tájban érzük el Bokhara első városát az Amu-Darja nyugati partján fekvő *Tsardsujt*, a határállomást az orosz transzkaspi terület és az emir országa közt.

Az állomáson nagy a sürgés-forgás, a benszülöttek nagy szám-

mal jöttek ki a vonathoz, mert a tsardcsuji bég fényes kíséretével tisztelegni jött ki a velünk érkező zsandártábornok és kísérete elé, a kit a császár a bokharai orosz-csendőrség megvizsgálására küldött ki. A bég (a kerület kormányzója) fekete szakálú, szép férfias alak, olyan czifrán van öltözve, mint egy bálanya. Zöld selyem chalat (köpeny) volt rajta, sárga sávokkal és piros rózsákkal s gazdag aranyhímzéssel. Kisérete (napbarnította, fekete szakálú, erőteljes sötét alakok) a szivárvány minden színében pompázott körülötte.

Nemcsak az úri nép ilyen tarka-barka; a köznép is a leg-rikítóbb színekből összeállított ruhában jár. De annyi izlést tanusítanak a színek összeállításában, hogy korántsem visszataszító. Általában kellemesen lep meg az a festői színpompa, melyet az állomáson nyüzsgő bokharai nép mutat.

Felső bő köpenyük (chalat-nak nevezik) piros, sárga, kék, zöld színvegyületből áll, tenyérynyi rózsákkal, gránátalmákkal; alatta egy testhez álló attilaféle, más színből, a mely derékon selyem övvel van átkötve, fején sokszorosán összehajtogatott fehér, zöld, piros, kék vagy sárga turbán, lábukon hegyes-orrú könnyű papucs. Mondhatom festői alakok.

Az állomás udvarán itt láttuk először a Bokharában általános óriás nagy két kerekű (2–3 m.) fedeles taligákat (arba), melynek a kereke a vastag fatengelyel együtt fordul, felette színes ponyvasátor, két rúdja közt egy ló felnyergelve s a sátor ponyva alatt egy — naplopó.

Itt láttunk először bokharai pénzt is, a kis sárgaréz *dengiket*, melyen az emir monogramja látható. Négyet adtak egy kopekért.

Vettünk rajta *szőlőt* (jun. 13-án nem utolsó csemege) nagy-szemű u. n. kecskecsecszű kékszemű hatalmas fürtöket.

A vonat elindulása után nagy meglepetés, rendkívüli látvány vár ránk. Az *Amu-Darja* (a régi híres Oxus) folyó-óriás. Nem is folyó ez, hanem valóságos *sárga tenger*, a mely négy kilométer széles területen lombán elterülve, hat ágra szakadva, szigeteket alkotva hömpölygeti iszapos habjait. Fölötte egy szerföldrött rozoga hídon félóráig megy a vonat óvatos lassúsággal. A legszélesebb (mint 10 Duna) keleti ág partján kikötve hajók állanak, melyek levinnének az *Aral-tóig*.

A híd 3000 faczölöpre van építve, a melyek recsegve, ropogva

ingadoznak a vonat terhe alatt. Jó, hogy az életünk biztosítva van! vigasztaltuk egymást; itt igazán szükség van rá. A híd úgy van építve, hogy a nagy hajók részére szétnyitható; de ez egy fél napba kerül s inkább átszállással közlekedik a Pamir-fensik és az Aral-tó felől útazó közönség. Tűzveszély esetére zöld hordókban víz áll a hídon szakaszonként kézügyben (szinte komikus a nagy tenger-folyó felett!) s apró bódék előtt örök állanak jelző zászlókkal. Mindenki kidugja fejét ajtón ablakon s úgy várja az egyszer bekövetkező katasztrófát.

A híd építése 250,000 rubelbe került, most terveznek állandó vashídat. Szegény lábát tört mérnök útitársunk, helyszíni tanulmányok céljából ide igyekezett. Ő lett közülünk ez istenkísértő hídnak egyetlen áldozata, pedig tán soha sem látta.

Az Amu-Darján szerencsésen átkelve, az árteres, fűzes és nádas terület után buján termő gazdag földön, magas búzavetések, eperfák és gyapot-ültetvények között érjük el *Farak* állomást, a honnan 337 verszt még Szamarkand s 100 verszt már Uzun-Ada.

A folyó völgyén túl mihamar ismét homokhegyek, mintegy 25—30 km. széles területen s azután a bokharai termékeny síkság, aranykalászos róna, eperfák, nyárfák, vályog-házak magas sárfalakkal, bástyákkal a turkománok ellen.

Valahára föllélegzünk. A 40--50 fok meleg ugyan még meg van, de már tiszta a levegő, nem homokos. Visszagondolunk a rettenetes útra: 28 óra a tengeren, 48 a homoksivatagokon, ivóvíz semmi (a mi van, kész betegség), limonádé, tevetej az állomásokon s étkező kocsiban az egyedüli hűsítő ital, a miből hihetetlen mennyiséget elpusztítottunk.

Végre megállhattunk. Elértük Bokhara városát este 6 órakor. Egyelőre még csak az orosz Bokharát, hol az állomásnál az orosz diplomáciai ügynökség titkára, *Müller Alexander Jakovlevics*, kurlandi eredetű, a pétervári keleti akadémiát végzett, finom műveltségű, európai és keleti nyelvekben jártas, kellemes modorú fiatal ember várt és az orosz ügynökségi (nagykövetségi) palotába szállásolt el a legnagyobb előzékenységgel. Egészen újra születtünk s új erővel mentünk másnap a legérdekesebb keleti városok egyike, *Ó-Bokhara* megtekintésére, a hol az ezer egy éj tündér meséit láttuk megtestesülve.

DR. SZÁDECZKY LAJOS.

Az aversai gyilkosság.

(Második közlemény.)

Reméllem, sikerült bebizonyítanom azt, hogy Róbert király teljes következetességgel viselte magát mindvégig András irányában s hogy sem aggkor, sem agylágyulás, sem pedig gonosz asszonyok eselszövényei nem változtatták meg halála előtt tíz-tizenkét évvel tett elhatározását, mint ezt eddig tanította a chablonszerű történetírás.¹ Nem Róbert király véleményváltozásában, hanem az Avignonban időközben szintén beállt személyváltozásban kell keresnünk annak okát, hogy Róbert halála után miért akadékoskodtak Nápolyban a koronázás ügyében.

IV.

A chablonszerű történetírás Gravina nyomán² az is tanította, hogy Sancia özvegy királyné látván azt, hogy Janka teljesen mel-

¹ Mint látom, Óváry is azt írja, hogy 1342-ben Róbert király »elaggott és tehetetlen« volt (*Századok* XXVII. 495), pedig ő maga írja más helyütt (*A magyar Anjouk eredete* 16. l.) azt, hogy Sánta Károly legidősebb fia 1271-ben, Camera szerint pedig a második fiú, Lajos 1275-ben született. (Id. m. 345 l.) Róbert tehát 1276-nál sokkal korábban nem születhetett és azért 1342-ben 66 évesnél sokkal öregebb nem lehetett. Azon állítás pedig, hogy a király tehetetlen volt és »gyermeteggé vált agg ember« — mint Pór állítja — merőn ellenkezik azon jellemzéssel, melyet Petrarca ad róla, midőn leírja, hogy Róbert mily férfiasan viselte magát utolsó leheletéig, mint őrizte meg mindvégig szellemi erejét. »Decubuerat (Robertus)« — írja Petrarca — »corpore quidem languidus, sed animo alacri et infracto.« És miután elbeszéli mindazon nehézségeket, veszélyeket, gondokat, melyek a nápolyi trónt akkor-tájt környékezték, hozzáteszi »Tot difficultatibus verum, quae vegetum licet ac validum fatigare debuissent, moriens indefesso animi vigore consuluit.« Elég ennyi is mutatványúl. *De rebus memorandis*, id. h.

² Id. helyen 554.

lőzte őt s nem hallgatott az ő szavára, zárdába vonult a szakadatlan dinom-dánom zajából és a nápolyi udvarnál napirenden levő kicsapongások megmetyelvezett légköréből. Róbert király végrendelete értelmében, mint láttuk, Sancianak kellett volna a kormánytanács többi tagjaival együtt az ország kormányzatát intéznie, »de Janka nem tűrt maga fölött, de még maga mellett sem kormánytárst.« Arra a kérdésre persze, hogy Petrarca ocsmány tuskés disznója, Fráter Róbert, kitől — legalább Óváry szerint — még maga Janka is rettegett,¹ miért nem változtatott a dolgon, a krónikások és hiszékeny követők eddig adósok maradtak a felelettel.

Petrarca tanúsága szerint Sancia királyné még férje Róbert király életében készült zárdába,² és Gravina meséjéből csak annyi igaz, hogy Janka szeretett volna függetlenül uralkodni. De Szicília uralkodója, mint tudjuk, a szent szék hűbérese volt; és Raynaldus szerint VI. Kelemen késedelmesen bár, majdnem egy évvel Róbert halála után, érezte hűbéres úri hatalmát. Egy hosszú encyclicalis levélben³ tudatta Jankával és alattvalóival, hogy ő az úr Nápolyban. Miután pedig tudomására esett a pápának, hogy az elhalt Róbert király egy öt-tagú kormánytanácsra bízta volt az ország igazgatását, élén Fülöp püspökkel és Sancia özvegy királynéval, kereken kijelentette VI. Kelemen, hogy Róbertnek nem volt sem jogában, sem hatalmában arról intézkedni, hogy halála után ki intézze az ország ügyeit, mert az ez iránti intézkedés joga egyes-egyedül a szentszéket illeti. Ezért egy tollvonással megsemmisíté az elhalt király végrendeletét, eltiltotta a kormánytanács tagjait az ország ügyei-

¹ Petrarca szerint csak Cavaillon püspöke uralt fölötte.

² »Noverat (Rex Robertus) sacrum religiosae conjugis arcanum, fugam e seculo illo adhuc superstite (még az ő életében) meditantis.« Petrarchae *de rebus memorandis*. U. o. Ezen adat elkerülte Blasiis figyelmét, ki az Anjouk regestáiból fedezi fel, hogy Sancia királyné már 1343 október havában »aveva lasciato travedere il pensiero di monacarsi.« (Id. m. 350.)

³ Közli Raynaldus ad annum 1343 no. 75. — Petrarca még 1343 végén járt Nápolyban, mint pápai követ, de hogy küldetésének mi volt a célja, azt leveléből lehetetlen kiolvasni, melyben több a furor poeticus, mint a történeti tanúság. Gyarló diplomata volt ő s azért nem esoda, hogy nem végzett sokat. A Pepini család tagjainak kiszabadítását a börtönből Colonna bíboros megbízásából vállalta el *Epist. fam. lib. V. epist. 3.* Úgy látszik, nem igen fontos küldetéssel bízta meg őt a pápa.

nek további vezetését¹ és az egyházból való kiközösítéssel lenyegette őket, ha e felsőbb tilalom daczára az országlásba bármi módon belekeveredni vakmerősködnének. Miután továbbá tudomására jutott a pápának, hogy Janka különben úgy sem hederített mindig a kormánytanácsra és gyakran annak egyes, sőt nem ritkán valamennyi tagjainak mellőzésével gyakorolta az uralkodási jogokat, Janka pedig fiatal kora és tapasztalatlansága miatt a kormányzásra még nem vala alkalmas, elküldötte Nápolyba kormányzóul Aymericus biborost oly fölhatalmazással, hogy Jankának eddigi rendeleteit és intézkedéseit, melyeket a kormánytanács egyes vagy összes tagjainak beleegyezésével vagy azoknak meghallgatása nélkül kibocsátott vagy tett, revideálja és azokat saját belátása szerint jóváhagyja vagy esetleg megsemmisítse. E körlevél 1343 november 28-dikáról van keltezve s azért nem értem, hogy VI. Kelemen mint írhatja Jankának 1344 feb. 4-én, hogy ne adjon hitelt az afféle híreknek, hogy ő Szicziát legátusa Aymericus biboros által akarja kormányoztatni.²

Figyelemre méltó körülmény e körlevélben még az is, hogy András neve egyetlen egyszer sem fordul elő benne és Janka férjéről egyáltalában szó sincs.

Kelemen pápa kemény szívét azonban csakhamar meglágyította a magyar pénz. Erzsébet magyar anyakirályné, azalatt, hogy Nápolyban tartózkodott, a maga és fiai nevében követséget küldött Avignonba oly kéressel, hogy a pápa Andrást Jankával együtt kenesse föl és koronáztassa meg Szicziia királyának. A magyarokkal együtt Sancia özvegy királyné és Janka királynő is küldöttek a maguk részéről követeket a szentszékhez. Helyesebben mondva a magyarok nem kérték a szentszékét, hanem követelték tőle András megkoronáztatását »*jure successioni regalis.*«³ A pápa, azonban mitsem akart hallani az Anjouk magyarhoni ágának jogairól a szicziiai trónhoz és csakis 44 ezer márka ezüst⁴ ígérete fejében adta

¹ Tehát aligha köszönt le Sancia egészen a maga jószántából a gyámi tisztségről, mint Óváry meséli. (Id. m. 496.)

² *Tört. Tár.* 1894. 18. 1. A regesta közlője tévedett-e, vagy a pápa tergiversált?

³ Thwroczi *Cronica* pars 3. cap. 4.

⁴ Aligha ígérték 44 ezer márka aranyat (!) mint Óváry meséli. (Id.

vagy valószínűleg csak ígérte meg az engedélyt Andrásnak, hogy a királyi czímet fölvehesse és magát mint Janka férje — tehát nem mint Szicília törvényes trónörököse — megkoronáztathassa. Az 1344 január 19-én tartott consistoriumban éppen maga Aymericus biboros indítványozta az engedély megadását és Kelemen pápa u. a. évi február 2-áról kelt levelében adta tudtára Andrásnak és a három királyi asszonynak kérelmük meghallgattatását.¹

De hitelbe nem adtak semmit Avignonban sem s azért addig, míg a stipulált összeg utolsó filléréig a szegény magyarok közt itthon össze nem gyűjtötték, Kelemen pápa szokása szerint temporizált. Andrásnak megadta ugyan és megadatta a királyi czímet — ennek czímezi Janka is férjét ezentúl² — de más valami, kézzel fogható eredménye nem volt az engedélynek és a koronázás is egyelőre el tett halasztva.

Időközben Aymericus biboros megérkezett Nápolyba³ és augusz-

m. 499.) A küllői főesperes (Thwróczinál id. helyen) azt írja csak, hogy »quadráginta quatuor millia marcarum« a nélkül, hogy megemlítené, vajjon arany vagy ezüstben. De ezüstöt kell értenünk, mert rendszeren ezt mérték márkával, az aranyat pedig csak lat számra. Cola Rienzi azt írja a prágai érsekhez intézett, főnebb említett levelében, hogy András megkoronáztatásához az engedélyt 60 ezer *uncia* »vel citra« aranyért kellett megvásárolni. *Acta Extera* II. 318. Miután egy márka 16 unciát tartalmaz, ez a két nemes fém értékei közti arányul körülbelül 1 : 10-et ad, a mi megfelel az akkori viszonyoknak. Még a XV. század végén is az arány 1 : 10¹/₂ usque 1 : 11 volt és csak lassanként a jelen század elején érte el az 1 : 15¹/₂ usque 1 : 16-ot. Lásd pl. Edwin Nasse cikkét »Das Geld und Münzwesen« in Dr. Gust. Schönberg's *Handbuch der politischen Oekonomie* (3. Auflage) I. 343.

¹ *Tört. Tár.* 1894. 17 l.

² A nápolyi számadási könyvekben már 1343. május 24 előtt czímezik őt királynak. Camera 334. l.

³ A *Chron. Siculum* szerint 1344. jan. 19-én érkezett Nápolyba, de ez tévedés, mert mint láttuk, éppen az nap a biboros jelen volt az Avignonban tartott consistoriumban. Áldásy közöl egy regestát, ebben a pápa febr. 2-án szerrinte azt írja, hogy »elküldötte« a biborost, de valószínűleg csak megbízta őt és ez még nem is indult el. Camera szerint (28 l.) a pápa a biborost 1344 május 20-án küldötte Nápolyba. Szerző hivatkozik Baluziusnak, az Avignonban székelt pápák életrajzainak gyűjteményére, (I. pag. 245—6 Parisii 1693) de sem az idézett helyen, sem máshol a kötetben nem találtam meg az adott dátumot. Pedig hát a nápolyi regestákból könnyen állapíthatta volna meg a biboros megérkezésének idejét. Ha csakugyan az év első felében érkezett meg

tus utolsó napjaiban¹ Jankától elfogadta a hódolati esküt,² még pedig magától a királynőtől egyedül, nem pedig férjétől, ki csak tanúként szerepelt az ünnepélyességen és az erről kiállított hivatalos okiratban.³ Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy vagy a koronázási engedélyért kialakudott díj még nem volt lefizetve, vagy pe-

Aymericus, úgy az eskütételt valószínűleg Janka súlyos betegsége (infirmis gravis) miatt kellett elhalasztani. L. a pápa leveleit a királyi párhoz (*Tört. Tár.* 1892. 385—6.) 1344 aug. 26-án. — Camera a dátumot úgy látszik a *Chronica di Parthenope*-ből merítette, mely forrás szerint »Messer Annorico (Aymerico) fu mandato in ne lo Reame« 1344 május 20-án, egy esütörtöki napon (a mi megegyezik a naptárral) és »fu pigliato con grande honore.« E krónika dátumai azonban épp oly megbízhatlanok, mint a *Chronicon Siculum*-éi. Az *Acta Extera* szerkesztőjének szerencsés ötlete volt az, hogy közli Aymericus aláírását, de elrontja az eredményt avval, hogy nem közli a legkorábbi és legkésőbbi dátumot, melyen a baboros aláírása előfordul az Anjouk regesztáiban. Miután azonban 1344 április 12. és május 12-ike közé igtatja az aláírást (II. 46) ebből azt szabad gyanítanunk, hogy körülbelül ekkortájt fordul elő legelőször. — A *Chronica di Parthenope* »per Messere Joanne Villano Napoletano« tervezett új kiadása még nem jelent meg eddig (február 1896). Én egy régibb kiadását használtam; lásd *Raccolta di... opuscoli d'histoire del Regno di Napoli* (Napoli, Stampa di Castaldo 1680). Villanit nem szabad összezavarnunk firenzei druszájával és különben is valószínűleg csak mythicus alak és a krónika szerzőjének neve valami tévedésen alapszik. L. Capasso Bertalan cikkét »Le fonti della Storia delle Provincie Napoletane dal 568 al 1500« az *Arch. Stor. Napolet.* I. 592—596.

¹ A baboros számára az instructiót Avignonban »VII (?) non. Julii anno 3-o« (1344. július elsején) állította ki a pápa. A nápolyi királyi jegyzők által kiállított okiratok egyike augusztus 28-áról, egy másik pedig augusztus 31-éről van keltezve. Lásd Camera id. m. 31.; koronázásról, mint a szerző írja és Óváry utána meséli (Id. m. 499. l.) még szó nem volt, alkalmasint Gravina vezette őket tévútra. L. továbbá Raynaldus *Annal. Eccl.* ad annum 1344 17—27. sz. alatt. — Miért, miért nem Pór Antal Jankával a hódolati esküt még Erzsébet anyakirályné megérkezése előtt, még pedig 1343 július 3-án, téteti le, de forrást nem idéz. *Csór Tamás* 40. l. — Hogy pedig Jankát csak akkor akarták megkoronázni, midőn Andrást, arra nézve lásd pl. Fraknói értekezését a *Századok*-ban XXVI. 100. A pápa azt írja, hogy egyebek közt Janka kérelmére adja meg az engedélyt András megkoronáztatásához (multiplicatae instanciae... nobis... literalibus porrectae scriptiombus). Ezt azonban Janka nem annyira színlelésből tette, mint bizonyára vi coacta anyósa sürgetésére.

² Maga Janka is csak 1352-ben lett először megkoronázva.

³ »Praesentibus... Illustri Principe domino Andrea Dei gratia Jerusalem et Siciliae Rege, ejusdem dominae Reginae consorte.« Raynaldus anno cit. nos. 29, 30.

dig, hogy Magyarországból még nem érkezett meg a hír arról, hogy vajjon a pápa által stipulált egyéb föltételek elfogadandók volnának-e András részéről, vagy nem?¹ Mert a pápa ezen föltételek elfogadásától tette függővé az ő megkoronáztatását.² Régi politikájához híven és avval következetesen a pápa nem mulasztotta el figyelmeztetni Andrást arra, hogy megkoronáztatásával a trónörökösödés jogának kérdése változatlanul megmarad, t. i. hogy Jankát illeti meg a trón s ő (András) egyszerűen mint Janka férje fog uralkodni. Férj és feleség egy testet képeznek és tekintélyének növelésére kapja a férj a koronát.³ Hogy pedig megkímélje őt a hosszú út fáradalmaitól és egyéb hátrányaitól, majd elküld valami bitorost, ki őt Jankával együtt fölkenje és megkoronázza.

A magyar anyakirályné elútazása után újra elkezdődött a nápolyi udvarnál a dinom-dánom, (melyekben azonban András maga is részt vett) és a fiatal házaspár közötti czivódások. Mindaddig, míg András meg nem volt koronázva, neje nem engedte meg neki, hogy magát a kormányügyekbe beleártsa; neje rossz példáját követve, mellőzte őt mindenki és kigúnyolta.⁴ Aymericus bitoros pedig, úgy látszik, gyöngé ember volt és nem volt neki elég erélye, hogy az udvarnál uralkodó viszályoknak és zűr-zavarnak gátot vessen s ezért a pápa a bitorost, Janka és a franczia király sürgetéseire csakhamar visszahívta⁵ (*infra legationis suae anno*)⁶ és *Amici Vilmos*, Aymericus utódját a chartresi püspöki széken bizta meg 1345 január végén, hogy menjen el Nápolyba egyebek között oly útasitással, hogy a botrányt és egyenetlenséget szító udvaroncokat

¹ »Sub certis protestationibus ac cautelis opportunis et idoneis in aliis literis nostris (melyet nem ismerünk) contentis plenius et expressis« — írja a pápa Andrásnak 1344 feb. 2. (Raynaldus id. m.)

² »Si protestationes et cautelas ipsas admiseris et compleveris« és Jankával együtt a küldendő pápai legatus kezébe leteendi a hódolati esküt, »et non aliter«. U. o.

³ Janka második férjét, Tarantói Lajost is csak ily föltételek mellett koronázták meg. Raynaldus ad annum. 1352.

⁴ Erre nézve később fogok adni idézeteket.

⁵ Raynaldus ad annum 1345. No. XXIII.

⁶ Baluzius *Vitae Pontif. Avin.* I. 269. 290. »Qui (Aymericus de Castrolucii) infra annum legationis suae anno scilicet quarto (május 1344 — ugyanaddig 1345) pontificatus Pontificis praedicti (Clementis VI.)... per Romam reversus est.«

és udvarhölgyeket távolítsa el Janka köréből. Mindezt már részletesen beszélt el Fraknoi Vilmos,¹ s azért elég lesz itt röviden érinteni.

Nápolyban nemsokára ezután helyre állt a rend² és megszűnt a fiatal házaspár közötti civakodás és a pápa augusztus 5-iki levelében e miatt megelégedését fejezte ki Jankának.

Időközben bizonyára megérkezett Magyarországból is a kialakított 44 ezer márka ezüst Avignonba, mert Kelemen pápa 1345. jun. 14-én engedélyt ad a fiatal párnak, hogy magukat megkoronáztassák.³ Ugyanazon levelében a pápa inti Jankát, hogy ne elenezze többé András megkoronáztatását, hanem siettesse annak ügyét és tegye meg arra haladéktalanul (cessante cunctatione morosa) a szükséges előkészületeket. Ne hallgasson azok tanácsára, kik neki férje megkoronáztatásának megakadályozását tanácsolják, mert a pápa magának Jankának kérésére (ad tui supplicationem) rendelte azt el és azt a magyar király és királyné sürgetései miatt saját tiszteletének és becsületének kockáztatása nélkül tovább már el nem halaszthatja. Miután pedig a jó viszony megszilárdítása végett Kelemen személyesen akarja őket megkoronázni, fölszólítja őt, hogy férjével együtt ily czélből minél előbb jelenjenek meg Avignonban.⁴

¹ *Századok*. XXVI. 100.

² A nápolyi történetírók nem említik, hogy a chartresi püspök mikor érkezett Nápolyba. Egy 1345. október 9-én kelt levélben a pápa azt írja, hogy »Guillelmum Episcopum Carnotensem . . . dudum (a minap még mielőtt András halálának híre megérkezett) ad partes Regni Siciliae miseramus.« Theiner. I. 688. A koronázási bulla szövegét nem ismerem, de ennek kiállítása napján (szept. 20) Vilmos püspök már úgy látszik Nápolyban volt, mert a pápa azt írja 1346. feb. 1-én kelt levelében, hogy a koronázással őt »tunc de mandato nostro in illis partibus (Nápolyban) existentem« bízta meg. U. o. 704. — A pápának aug. 5-éről kelt levelében, melyben megdicséri Jankát, nem említi a püspököt, tehát — úgy gyanítom — ez még nem érkezett meg rendeltetési helyére. *Tört. Tár* 1892. 392.

³ *Tört. Tár* 1892. 391. hol junius 11. Sajtóhiba. A levél sok kifejezése hasonlít az Andráséhoz még 1344. feb. 2. küldött levélben foglaltakhoz.

⁴ Az 1345-ki események elbeszélésénél a *Cron. Suessanum* azt írja, hogy »eodem tempore dominus Loysius de Duracio de mandato dominae reginae Johanna et Ducis Duracii accessit ad summum Pontificem apud Avenionem cum uncüs plus quam 100 $\frac{a}{m}$ et impetravit ut domina Regina haberet

Több forrás¹ András meggyilkoltatásának okául azt adja elő, hogy az ifjú, a mint értesült arról, hogy a szent-szék elrendelte az ő megkoronáztatását, megemberelte magát és fenyegetni kezdte gúnyolóit és ellenségeit, miszerint véres boszút veendő rajtuk azonnal, a mint hatalmában álland. A bűnösök erre megijedtek és öntentartási ösztönből összeesküdtek élete ellen. Tervük kivitelére még a nyár folytán kedvező alkalom kínálkozott, midőn t. i. az udvar — valószínűleg a rendes szokás szerint — a forró Nápoly bűzös, poshadt, megmétélyezett levegőjéből megmenekülve,² nyaralni ment elébb Quisisanaba a gyönyörű Castellamareba,³ utóbb pedig, szeptember havában, Aversába.⁴ Goffredo de Marzano, az ország tengernagyja, a hajórajjal és 5000 válogatott harcossal s némi zsoldosokkal augusztus 17-én Trinacria (Szicília szigete) ellen háborúba indult s azért az összesküdőknek nem volt mitől félniök.⁵ Az idézett forrás szerint maguk az összeesküdők tanácsolták az expedíciót; de

Baliatum . . . (üres hely) totius regni et dictum fuit etiam coronationem Regis Andreae per eamque impeditam fuisse et obtinuit quod voluit pecunia mediante.» Lásd *Raccolta di Cronache apparten. alla storia di Napoli*. I. 51. (Nápoly 1780.) És csakugyan Blasius idézi az Anjou Regestákat, melyek szerint Durazzo Lajos (II. Károly magyar király édes apja) kétszer járt a pápánál »per ardua et utilia negotia.« Csakhogy ezt az 1343—1344-iki könyvekből idézi — rossz szokása szerint persze a hónap és nap megnevezése nélkül — s azért nem tudjuk valljon az egyik küldetés nem-e Durrazzoi Károly házassága ügyében történt. A 100 ezer uncia arany azonban valószínűleg túlzás, mert pl. Cola Rienzi csak 40 ezerről tud. *Acta Extera* II. 393.

¹ Így pl. Boccaccio a *De casibus virorum illustrium* című művében; András életrajzában. — Giovanni Villani Muratorinál XIII. lib. 12. cap. 50. Matteo Villani. U. o. XIV. 19. — Gravina. U. o. XII. 213. — A mit ez utóbbi két író regél, hogy t. i. még maga Janka is szepegni kezdett, az persze mesebeszéd in usum vetularum. Gravina krónikájának bennünket ez alkalommal érdeklő részét azonnal megrostálандjuk.

² Mikorára szabad remélnünk, hogy valami nápolyi történetíró, nem elégedve meg a Gravinától nyújtott pabulummal, hiteles okiratok alapján fogja megírni I. Janka életét; még pedig nem úgy mint Camera?

³ Mint Camera kimutatja (id. m. 39.) már július 3-án tartózkodott itt Janka királynő.

⁴ Camera idéz egy okíratot (u. o. 40.) melyet Janka még szeptember 15-én írt alá Aversában.

⁵ *Chron. Suessan.* U. o.

ezt kötve kell hinnünk, mert ezt még Róbert király idejében tervezték.¹

Végre 1345 szept. 20-án² Kelemen pápa kiállította a koronázásról szóló bullát, melyben fölmenti a királyi párt az Avignonban való megjelenéstől és Vilmos chartresi püspököt bizza meg a koronázással. Ebben a pápa még egyszer hangsúlyozza, hogy a királyi czímmel és fölkenetéssel semmi új jog nem háramlik Andrásra a szicíliai trónhoz való igényeit illetőleg; és azon esetre, ha András Jankát túlélne és gyermekük nem lenne, a szicíliai jogar Máriára, Janka nővére és gyermekeire szálland, Andrásnak pedig le kell köszönnie a királyságról. Ha pedig András ily esetben, e parancs ellenére, mégis ragaszkodnék a királyi hatalomhoz, a pápa már előre is kiközösíti őt az egyházból és fölmenti alattvalóit a neki adandott hűségi eskü alól. A pápa föl szólítja azért Andrást, hogy mielőtt királylyá fölkenettetnék, esküvel ígérje meg, hogy azon esetben, ha Jankát túlélne s tőle gyermekei nem maradnának, az országlásról Mariának és férjének Durazzói Károlynak javára le fog mondani. A nápolyi főrendeknek is meghagyta, hogy e föltételt esküjökkel megerősítsék.³ Ime, itt kibúvik a szög a zsákból és teljesen világos már most előttünk, hogy miért nem csapott lármát két év előtt Kelemen pápa a Durazzói Károly és Mária házasságához szükséges pápai engedélynek »hamis úton való kicsikarása« miatt.

Raynaldus hivatkozik azonkívül a pápa leveleire, melyeket ez ugyanezen alkalommal írt Jankának és Máriának, a Durazzói és Tarantoi hercegeknek és másoknak (ad aliosque proceres), melyekben meghagyja nekik, hogy a koronázás ellen többé ne akadékoskodjanak.⁴

¹ »Sic quod postea scitum fuit, quod ceteri proditores, qui ordinaverunt mortem crudelissimam regis Andreae consuluerunt eique Regi ut mitteret dominum Admiraldum Siciliae ad muniendum Liparim . . . Et ex tunc in antea necem Regis Andreae ordinaverit et tractaverit propter absentiam Admiraldi, quia in presentia Admiraldi tale scelus perpetrari non poterat.« Akárhány forrásból tudjuk, hogy Róbert király régen gyűjtött pénzt stb. Trinacria visszahódítására. L. pl. Raynaldus és Theiner, passim.

² »XII. Kal. Octobris« Raynaldus szerint, Fraknói szerint szept. 21-én (?).

³ Raynaldus ad annum 1345. No. 24.

⁴ U. o. No. 26. Kár, hogy sem Fraknói, sem Áldásy nem találta érdekesnek a koronázási bullát vagy e leveleket közölni.

De nescia mens hominum fati mortisque futurae. Éppen az nap, melyen Kelemen pápa a koronázási bullát Avignonban aláírta, az orozva meggyilkolt szegény Andrást, Szicília és Jeruzsálem megkoronázatlan királyát Nápolyban eltemették a székesegyházban, rokonának, Sz. Lajos toulouse-i püspöknek kápolnájában.¹

Az eredeti sírirat, úgy látszik, elveszett. Talán nem volt vele megelegedve »Franciscus Berardi F. Capicius«, ki a jelenleg is látható sirtáblát »jóval később« elkészíttette.² A rajta levő sírirat nem képez kivételt az ilyenféle utólagosan kigondolt síriratok alól. Van benne egy pár botlás, történelmi és heraldikai, és valószínűleg egy-két történelmi hazugság. Csak annyiban érdekel bennünket, hogy megtanítsa arra, mint vélekedett Jankáról »jóval később« Capece Francesco. Történelmi értéke különben nincs.

V.

A mióta Pray nálunk Gravina krónikáját a történelmi források polczára emelte és a régi történetírók mottóját: *fides penes auctorem* követve, e krónikás állításait — de nevezzük meg a maguk nevéen — pletykáit, minden habozás nélkül, sőt bizonyos ajtatos-sággal,³ mint kifogástalan és megdönthetetlen történelmi tényeket mesélte el,⁴ nem akadt nálunk még író, ki a krónikás mende-mondáit kissé fontolóra vette volna. Így pl. Pór Antal és Óváry komolyan utána mesélik, hogy a viselőség előrehaladott állapotában lévő Janka, az András halálát megelőző napon, paripára ült és hajtvadászatban vett részt.⁵ Óváry pedig nem elégedve meg Gravina túlzásaival, még messzebre veti el a sulykot. A krónikás csak azt állítja, hogy Sancia di Cabannis »ut fertur publice meretricebatur«, tehát pletykát ismét. Óváry elhallgatja az »ut fertur« szavakat és merészen, mint történelmi tényt meséli el, Gravinára hivatkozva, Sancia paráználkodását coram publico. Így nőnek az írók gondatlanságából a történelmi hazugságok.

Gravina meséli azt is, hogy András neje tudta és engedélye

¹ *Chron. Siculum* és máshol.

² Pór Nagy Lajos 108. l. Camera sem írja el a sírirat korát.

³ »Ipse Chronista dixit« — tehát némúl el, kételkedés.

⁴ *Annales II.* ad annum 1345. és *passim*.

⁵ Nagy Lajos. 105. l. és *Századok*. XXVII. 500.

nélkül még köntöst sem készíttethetett magának és hogy a gyilkosok őt boszúból ölték meg, még pedig azért, mivel a még Róbert király idejében tömlöczbe vetett Pepini-*ket*, Minervino grófját és fivéreit kiszabadította a fogságból. Erre nézve azt kell megjegyeznünk, 1. hogy annak, kinek nem áll hatalmában egy köntöst rendelni szabójánál, alig lehetett hatalma oly fontos politikai foglyokat szabadon ereszteni a királynő engedélye nélkül; 2. hogy amennyire Camera és Blasiis közölték eddig az Anjou-ház kiadásait, Andrásnak bőven járt ki a pénz mindaddig, míg ennek magva nem szakadt; és 3. hogy az említett foglyok már 1344 nyarán szabadok voltak,¹ hogy tehát a gyilkosok aligha vártak volna 15, usque 18 hónapig, vagy pláne két évig emiatti boszújuk vételére.

Gravina megbízhatlanságára már réges-régen figyelmeztetett Muratori.² Úgy látszik, már csak nálunk, az olaszoknál és némely német írónál veszik szavait szentírás gyanánt. Az ő révén került történetírásunkba a Durazzói Károly és Mária hercegnő titkos házasságáról és a völegény tervezett meggyilkoltatásáról költött mendemonda és az Ágnes, durazzói hercegné haláláról koholt otromba botrány.³

Miért, miért nem, a gyilkosság részleteit is eddig — Pray óta — a Gravina-féle versioban ismerte a magyar olvasóközönség,⁴ pedig hát maga a krónikás is megvallja, hogy ő maga jelen nem volt és nem árúlja el, hogy mint jutottak a részletek tudomására.⁵ Elbeszélése azonban, úgy látszik, ez esetben kivételesen közel járt az igazsághoz, mert, egyes részleteket kivéve, megegyezik Giovanni

¹ Blasiis szerint (Id. m. 346) még 1343. novemberében tehát Petrarca nápolyi látogatása alkalmával lettek szabadon bocsátva, de forrást nem idéz. Az általa kiadott *Chron. Siculum* szerint pedig 1344 jul. 23-án, de alkalmassint korábban, mert a pápa már aug. 1-én tud szabadságukról. *Tört. Tár* 1894. 21. l.

² »Ille utique impenso studio in Hungaros fertur, eorum jura tuetur, et acta laudat, ita ut quae de contraria factione et Regina Johanna habet, caute interdum sint accipienda, cum aliis eorum temporum actis conferenda.« Praefatio.

³ *Nagy Lajos* 104 l.

⁴ Pór Antal újabban két más versiot ismertetett a *Századok*-ban (XXVII. 688—690) melyeket azonnal bonczkés alá veendünk.

⁵ »Distare me aestimo ab Aversana Urbe, ubi necatus est miser Dux ille, usque ad civitatem Gravinae, cujus sum oriundus, per milliariacentum et ultra.«

Villani versiojával, ki fivéréől hallotta a dolgot, ez utóbbinak pedig »egy Miklós nevű magyar úr, András király nevelője« beszélt el az esetet, midőn ez Magyarországra menet, Firenzén átutazott.¹

Villani János egész röviden, még pedig így beszéli el az esetet: András király Jankával együtt kedvtöltésből éppen Aversában tartózkodott, hol »al giardino dei Frati del Murrone« lakott és szeptember 18-án későn este feleségestől együtt már ágyban volt, midőn az életére törő összeesküvők Andrásnak a titokba avatott kamarásainak (ciamberlani) segélyével és rendeletére Janka királynő egy komornájával kiszemelt áldozatukat kihívták az alvó szobából oly ürügy alatt, hogy fontos hírek érkeztek Nápolyból. Felesége biztatására András fölkel és kiment a hálószobából a terembe, a komorna pedig háta mögött azonnal elreteszelte az ajtót. A terembe érve az összeesküvők, kiket a krónika névszerint felsorol, azonnal megrohanták őt, hurkot vetettek nyakára és a terem erkélyére fölakasztották őt; a gyilkosok közül néhányan pedig az áldozat lábaira csüngeszkedtek s ilyképpen megfojtották őt. Tervükben volt a tetemet a kertben elásni s ilyképen a büntényt elpalástolni, de András egy magyar komornája, ki látta és hallotta őt, lármát csapott, mire a gyilkosok kerekét oldottak és a tetemet a kertben hagyták. Gravina szerint azonban nem egy magyar komorna, hanem Andrásnak magyar dajkája, kit Izoldának nevez, földözte föl a gyilkosságot. A dajka neve azonban Izabella volt, kinek neve és fiáé is többször fordulnak elő az akadémia kiadta *Acta Extera*-ban.²

¹ Lib. XII. cap. 50. »E uno Messer Niccola Ungaro, Balio del detto re Andreasso, passando per Firenze, che n'andava in Ungheria, il disse a nostro fratello, suo grande acconto à Napoli, per la forma per noi scritta di sopra:« — Persze Villani krónikája sem képez kivételt s az ő szövegét is nagy elővigyázattal kell használnunk. Nála is sűrűn fordulnak elő ilyféle kifejezések: »si disse«, »palesemente si disse«, »se fu vero, come corse la fama«, stb. — A Zách-féle merénylet leírásánál Thwróczy említi, hogy »paedagogi puerorum, videlicet filius Gywla et Kenesich, et Nicolaus, filius Joannis Palatini« siettek a királyfiak védelmére és halálos sebet kaptak fejükön. A Budai krónika szerint azonban »Nicolaus, filius Gyula de Kenesich«. Pór Antal szerint (*Nagy Lajos* 9. l.) Knesicz Miklós fölépült súlyos sebéből és még 1364-ben is élt. Valószínűleg ő volt az, ki a dolgot elbeszélte Villani testvérének, mert Róbert király számadási könyveiben többször fordul elő egy »Nicolaus filius Jule, Vngarus, scutifer domini (Andreae) ducis Calabriae.« L. pl. *Acta Extera* I. 332, 349.

² »Nicolaus filius nutricis,« pp. 332, 349. »Domina Ysabella, domicella Ungara;« p. 338 és *passim* az *Acta Extera*-ban. I. köt.

Gravina továbbá azt regéli, hogy Janka még az nap vissza-
indult Nápolyba a nélkül, hogy férje hült tetemét meg merete volna
nézni.¹ De ez sem igaz, mert Janka még szept. 22-én is Aversá-
ban volt és innen keltezte a firenzei köztársasághoz írt azon siral-
mas levelét, melyben ezeknek férje halálát tudtára adja.² A királynő
versiója szerint senki sem hívta ki Andrást a hálószobából, hanem
önként, meg nem fontolva és gondatlanul, legénykedve, mint gyakran
szokása volt, ő maga ment le a parkba későn este, nem hallgatva
senki tanácsára, hanem csupán legényes impulsusát követve és
nem engedte meg, hogy valaki őt éjjeli kóborlásában elkísérje. A
királynő szerint maga András zárta be a hálószoba ajtaját; Jankát
magát pedig várakozás közben elfogta az álom. András dajkája
végre keresésére indulva gyertyával, őt megfojtva találta a kertben.³

Mint látjuk, a dajkának fontos szerep jutott e tragédiában és
a mennyire a látszat után itélnünk lehetséges, *nem* gyanúsította
Jankát, mert továbbra is ennek szolgálatában maradt, elfogadta
tőle a sűrűen reá halmozott kegyajándékokat és András posthumus

¹ Pór Antal szépen utána regéli a dolgot. *Nagy Lajos* 108. l.

² *Acta Extera* a dátum alatt.

³ A Bertrand de Beaux által a bűnösök és a tanúk vallomásairól fölvet-
tegyzökönyv úgy látszik elveszett. A pápa egy levele szerint eredetije meg volt
Lajos magyar királynál. »Processus per quondam Bertrandum de Baucio . . .
super eodem crimine habitus, qui est apud eundem Regem (Hungariae) sicut
eo insinuante didicimus.« 1348 május 7. Theiner I. 756. A pápa egy más leve-
léből kivonatot ad Baluzius (Id. m. I. 860.). E szerint, a mint Andrást »ők«
kihívták szobájából és ő »venit ad gayphum vel deambulatorium, quod est ante
cameram« a gyilkosok azonnal megrohanták s míg egyikük vaskeztyűvel be-
fogta száját, melynek nyomait a hullán látni lehetett, mások hurkot vetettek
nyakára és megfojtották őt; a kötéllel okozott sérüléseket szintén látni lehe-
tet a hulla nyakán. Mások ismét mellére térdeltek »et eum usque ad compas-
sionem (compressionem?) cordis compresserunt.« Mint némelyektől hallotta a
pápa, a holttest e bánásmódnak is viselte külső nyomait. »Alii vero receperunt
eum per genitalia et adeo traxerunt, quod multi, qui dicebant se vidisse, rétu-
lerunt mihi quod transcendebant genua.« Mások haját tépték ki. A mint to-
vábbá Kelemennek elbeszélték a dolgot, a gyilkosok tervében az volt, hogy a
hullát egy mély kútba dobják s azután majd azt híresztelik, hogy András né-
mely hű emberének tanácsára elhagyta az országot. Azokat pedig kikre ráfog-
ták volna, hogy Andrásnak ilyféle tanácsot adtak, szándékukban volt idő foly-
tán elfogni és Lajos királynak kiszolgáltatni. Tervüket azonban a dajka meg-
jelenése meghiúsította.

fiának, a kis Károly Marcellnak dajkaságát is elvállalta,¹ ki jelenlétében született.² Izabella a királynő említett levele szerint »egy jó és tisztességes asszony« volt és Gravina szerint nagyon szerette Andrást, a mit elhíhetünk a krónikásnak, mert az emberi természet mindig és mindenütt ugyanaz marad változatlannál. Kérdjük már most, ez a jó és tisztességes asszony Janka szolgálatában maradt volna-e egy napig, de még egy óráig is, ha gyanúja volt volna arra, hogy Jankának része volt az ő »kedves András«-ának meggyilkoltatásában? És vajjon elvállalta volna-e ő a kis Károly Marcell dajkaságát, ha gyanúja volt volna, hogy zabgyerek volt, ám-bár András-hoz hasonlított, mint pl. a hogyan Villani János is meséli és nem az ő »kedves András«-ának törvényes fia?³ Ha e két kérdésre »igen«-nel válaszolnánk, úgy azt kell föltételeznünk, hogy a magyar dajkákat a XIV. században más agyagból gyúrták, mint mai napság.

Az aversai kastély helyrajzát nem ismerjük eléggé pontosan, hogy véleményt kockáztathatnánk azon kérdést illetőleg, vajjon Jankának versiója megegyeztethető-e Villani elbeszélésével. Izabellának magatartásának néma tanúsága után ítélve azonban hajlandó vagyok Jankának versióját elfogadni. Az olyan tendentiosus versiók, mint pl. Gravináé, »ki Lajos magyar király kívánatára (és persze anyjére) sok gonddal írta meg művét«,⁴ vagy a modenai krónikáé,⁵ már első elolvasásra is elárulják megbízhatatlanságukat. Ez utóbbi krónika szépítgetni akarván a dolgot és az oltalmába vett Jankát mentégetni, azt regéli, hogy a királynő a gyilkosság

¹ »Isabella Vngara cambellana . . . ipsa presencialiter praestat in educatione presertim spectabilis Ducis Calabriae primogeniti nostri.« 1346 május 1. *Acta Extera.*

² »Astantibus et praesentibus tam dilecta in Christo filia Izabella Ungara nutrice quondam viri tui . . . quam aliis« — írja a pápa Jankának. L. Baluzius id. m. II. 690. A gyermek ugyanazon levél szerint »nocte nativitatis dominicae proximo praeteritae« született.

³ A pápa is azt írja, hogy »Rex et Regina predicti Ungariae filium legitimum et naturalem credant et reputant Andreae regis prefati, quicquid Rex ipse Ungariae configere quandoque dicatur in contrarium, et ab aliquibus multiloquiis, ne dicamus falsiloquiis asseratur.« Theiner I. 726.

⁴ Pór Antal *Századok* XXVII. 686.

⁵ *Chron. Mutinense* Muratori. XV. 612.

elkövetésének idején ébren volt és hallván férjének segélykiáltásait, teljes torkából kiabálta, hogy »nyissátok föl az ajtót«, de Godofredo, az összeesküvők egyike, ki a hálószoba ajtaját belülről reteszelte volt el, törével hallgatásra kényszerítette a királynőt. Az ilyenféle otromba hamisítások nem érdemlik meg a czáfolatot. Ha így történt volna a dolog, úgy Jankának kevesebb kellemetlensége volt volna, mert annyi bizonyos, hogy akár része volt a királynőnek a gyilkosságban, akár teljesen ártatlan volt ő, rendkívül kellemetlen helyzetben volt. Nyilvános titok volt, hogy András tervezett megkoronáztatása nem igen volt inyére, s köztudomású dolog volt az, hogy férjével tolyvást zsörtölődött. Súlyos gyanúnak kellett okvetlenül őt terhelnie, mert csak kevesen a kevés gondolkodó között — »only a few among the thinking few« — tudnak a látszólag »fölötte valószínű« és a »bebizonyított tény« közt megkülönböztetni.¹

¹ Említettem, hogy a sirtáblán heraldikai botlás is van. Ha a sírfrat maga nem tanúskodnék a mellett, hogy András sírhelyének megjelölésére volt szánva, a czímer után ítélve az Orleans- vagy Bourbon-család egy mellék ágának sarjadékát kellene gyanítanunk. Az »Uberti« névért a köfaragó felelős, mert »Rupert«-t kellett volna vésnie. — Pór Antal is *Nagy Lajos*-ának 461. lapján közöl egy képet, mely állítólag Durazzói Jankát ábrázolja. Eredetije a bécsi udvari könyvtárban van. (U. o. 626. l.) De a rajta levő czímerhez Durazzói Jankának aligha volt joga, mert ez inkább Janka királynőt illette, kinek jogában állott első férjének magyar pólyáit és Anjou-liliomait a maga Anjou-liliomaival és a jeruzsálemi királyság jelvényeivel egyesíteni; Durazzói Jankának pedig ilyen joga nem volt. — A magyar kettős keresztről René d'Anjou czímerében nemrég egy érdekes kis füzet jelent meg Nancyban L. Germain tollából »Origine de la Croix de Lorraine« czím alatt.

KROFF LAJOS.

Irodalmi Szemle.

Berzsényi Dániel életrajza.

Irta *Váczy János*. A M. Tud. Akadémiától a Lévy-díjjal jutalmazott pályamű. Budapest. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. 1895. 8°, VI. 432 l. Ára 1 frt. 50 kr. A Könyvkiadó-Vállalat pártolójának évi illetményök fejében. A költőnek Barabás rajza után készült arcképével.

Bizony nagy szükség volt már Berzsényinek egy ilyen szabású, a mai tudományos színvonalon álló és mai tudásunkat kielégítő életrajzára. A hozzávaló anyag Döbrentei, a Pesti Napló, Zilahy, Toldy, Gyulai, Angyal, Négyesy és Körösy László idevágó kísérletei és munkálatai óta oly tetemesen gyarapodott és tisztult, mondhatnók: oly annyira együvé volt hordva, hogy csak művészi kézzel kellett volna hozzányúlni, hogy belőle a kellő megválasztás után az óhajtvá várt műremek létesüljön. Eleve kijelenthetjük, hogy Váczy derék munkát végzett, de a művészi kéz nyoma nem látszik meg annyira művén, a mint azt szeretjük volna. De várjuk meg sorját!

Jelen könyvünk kéziratkorában, 1893-ban Gyulai és Beöthy bírálatai alapján akadémiai díjat nyert. E bírálók kimutatták, hogy Váczy, Kazinczy levelezésének érdemes kiadója, „Kölcsey ellenében kissé túlságosan védi Berzsényit”. Világért sem ellenkezési viselkedésből mondom, de tényt konstatalok, hogy a túlságos védelmet miben sem tudtam fölfedezni. S ugyanazt találhatta Váczy is, mert ő a fenti bírálat daczára sem változtatott munkája e szakaszán, lévén neki az a diplomatikus mentegetődzése, hogy „a régi véleménynyel szemben talán a kissé túlságos védelem sem árt”.

Berzsényi életéről és írói munkásságáról 12 fejezetben számol be nekünk szerzőnk. Azokban nyomozza azon jellemvonásokat, a melyeket költőnk családjától és korától örökölt; bemutatja a múlt század utolsó s a jelen század első 3 tizedének irányadó szellemeit a magyar irodalomban és közéletben; fejtegeti a nyelvújítás harcát s kimutatja, hogy ennek Berzsényire tett hatását mindeddig hibásan fogták fel irodalomtörténetíróink; szól bennök továbbá Berzsényi költészetéről s esztetikai tanulmányairól, mely utóbbiakat alig vették figyelembe eddigi

életírói¹ s végre megemlékezik arról az átalakulásról, a melyet Széchenyi indított meg nemzeti fejlődésünkben s mely Berzsenyit is magával ragadta.

Berzsenyi alakja oly kimagasló irodalmunk történetében s fejlődése meg működése mégis — nem számítva a róla elterjedt felületes s legtöbbsnyire helytelen nézeteket — oly kevéssé igazán ismeretes, hogy talán nem hiábanvaló munka, ha legalább vázlatosan nyomon kísérjük a kezünkben levő életrajzot.

Berzsenyi ősei erős dynastikus ézésűek voltak. Apja, Lajos takerékos, értelmileg fejlett, zárkózott kedélyű, szigorú, büszke nemes ember volt; képzett ügyvéd volt ugyan, de diplomájának sohasem vette hasznát, hanem gazdálkodva, a klasszikusokat olvasgatva élt csendes elvonúltságban falusi birtokain; független nyugalmát többre becsülte a nyilvános szereplés minden dicsőségénél. Anyja a tekintélyes Thulmon-családból származott; gyöngéd, érzékeny kedélyű nő volt. A kis Berzsenyi „erőtlen és beteges“ lévén, atyja nem fogta korai tanulmányhoz, hanem a természetes és szabad életnek engedte át. Elvei csakhamar átmentek fia vérébe. Berzsenyi tiszta magyar nép közt növekedett s azért fejlődött nyelvérzéke oly finommá, hogy költészetének varázsos hatását jó-részt innen származtathatjuk. Lelkét korán elfogta a nagy példák iránti lelkesülés. A soproni főiskolába, a hová 1790-ben, tehát 14 éves korában került, zabolátlan pajkosságot, de egyszersmind önálló tehetséget, fejledező öntudatot, mély fogékonyságot, tüzes indulatokat s erős fajszeretetet vitt magával. Az egykor híres soproni lyceum azon években épen, még Berzsenyi az intézet növendéke volt, valóban siralmas képet mutatott, mert a közönyösség hideg szele minden jobb igyekezetet csirájában elfonnyasztott. 1794-ben meghalt édes anyja s Berzsenyi elvesztvén benne gyöngéd pártfogóját s magát egyszersmind szigorú atyjától függetleníteni is akarván, pályát választ s beáll katonának. A megrémült atya a hír hallatára azonnal Keszthelyt termett, a hol fia katonáskodott, s néhány napi katonáskodás után haza vitte. De még az 1794—95. iskolai évben megint a lyceum rhetorikusai közt találjuk Berzsenyinek e lépését, előzményeivel egyetemben — nem csoda, adatok hiányában — nem igen sikerült Vácynak tisztába hozni. De tekintetbe véve azt, hogy ez ideig Berzsenyi fiatal koráról nagyon keveset tudunk, — hiszen még születése évét is tévesen hozták új irodalomtörténeteink, 1776 helyett rendszeren 1780-at állítva a költő születése évéül — el kell ismernünk, hogy Váczy lelkiismeretesen egybehordott minden megszerezhető adatot a költőnk ifjúságán lebegő homály földérintésére.

Soproni diákkorában kezdett Berzsenyi múzsája és szerelme ébredni s e kettős behatás alatt a „szilaján mulatozóból“ egy önmagába sülyedt, merengő ifjú lett. 1795 nyarán a lyceumnak „valedixit“ — de

¹ E folyóirat lapjain a múlt év folyamán egy érdekes cikksorozat jelent meg ugyanczen, eddig kevéssé vizsgált tárgyról Boros Gábor tollából.

világért sem kapott consilium abundit, a mint azt a legújabb időkig hitték¹ — s hazakerült mind komorabbá és szótlanabbá váló atyja körébe, hogy gazdálkodjék. Atyja őt nem ismerte; szilajságait nem mérsekelt, hanem zabolázni akarta s ebből aztán harc lett és örökös idegenség. Itt tehát ugyanazon jelenséggel találkozunk, mely az önkényes apákat jellemzi s a mely ugyanez időtájt egy másik kimagasló költőknek, Kisfaludy Károlynak is elkeserítette életét. Az öreg Berzsenyi különösen az észrevett költői hajlamot igyekezett mindenképen elnyomni fiában, mert attól tartott, hogy általa a mindennapi prózai élet küzdelmeire s örömeire fogékonytalanná lesz s mert tudta, hogy a költészet — kivált az akkori időben — épen nem vagyonszerző vagy jövedelemgyarapító. Szerette, hogy olvasni nagy kedve van fiának, de azt kívánta, hogy csak a jelesebb prózaírókat forgassa s hagyjon békét a költőknek. Berzsenyi tehát apja akaratának eleget teendő, napjait a gazdaságnak szentelte — de éjjeleit a műzsáknak áldozta.

Szerencsés és nagyon érdemes az elolvasásra szerzőnk azon fejtegetése, hogy miért és hogyan lett Berzsenyi ódaköltővé s miért oly szűk eszme- és tárgyköre.² Nem kevésbé szerencsés költőnk első szerelmének vizsgálódásában s bár nem találja meg Berzsenyi nőideálját, de alaposan sejtí, hogy nem holmi elmosódó költői ideálhoz, hanem valóban élt leányhoz intézte fiatalkori szerelmi költeményeit. Higgadtabbá levését annak tulajdonítja Váczy, hogy „Sopronban s olykor Hetyén is egészen átélte az ifjúság viharos éveit, kitombolta szilaj kedvét, a mely lassanként önmagát emésztette föl“. Meglehet, hogy vannak adatai e nézetek támogatására, de akkor kár volt azokat fel nem hozni, mert jelenlegi alakjában nem vehetjük egyéneket s jelentős nyilatkozatot, mint nagyon is egyéni sejdítésnek.

Huszonhárom éves korában Berzsenyi nőül veszi rokonát, a nálánál 9 évvel fiatalabb Dukai Takács Zsuzsánnát s anyai örökségére Sömjénbe vonúl. Berzsenyi itteni napjai gyermekei nevelése és a gazdálkodás közt oszlottak meg. Atyjának kérlelhetetlen szigora és sógorainak ellene való áskálódásai nem egyszer megszorították boldog családi életét. E keserítésre műzsájánál keresett — még mindig titkon — enyhületet. Vezéreinek ez időben Virágot, de kivált Kazinczyt tekintette. Virágnak nem annyira nyelvét, mint eszméit és költői formáit tartotta utánzódnaknak, leginkább azonban Kazinczy műgondja és lendületes stílja vonzották. E behatás alatt szakított 1805 körül Berzsenyi az eddigi dal-kultuszszal s azzal egyszersmind emancipálódott Matthisson befolyása alól.

¹ E balnézetet Négyesy László döntötte meg. 1893. Egyet. Philol. Közlöny.

² Izelítőül belőle: Bizonyos, hogy az ilyen ifjú, a ki az erkölcsi nagyság nyilatkozásai iránt lelkesül, ha költészetté tudja alkotni érzelmeit: ódákat fog írni. 39. l. Életkörülményei épen úgy híjjával vannak minden regényességnek, mint gondolatai a sokoldalúságnak. Kevés szavú és többet elmélkedik, mint a mennyit képes kifejezni. Keresi a magányt s önmagába mélyed. 40. l.

Váczy nagyon messzire megy vissza Matthisson befolyása kutatásában, midőn azt már Berzsenyi diákéveiben véli feltalálhatni. Itt alighanem téved, mert Matthisson híre-neve a múlt század kilenczvenes éveinek elején még Németországban is csak kezdett terjedni s így nem valószínű, hogy a soproni diák ismerte volna azt a költőt, avagy épen befolyása alá került volna, a melyet még a németországi diákok sem igen ismertek. A szembetűnően befolyásolt költemények közt elfelejtette Váczy megemlíteni a Búcsúzást. Jól esett e pontnál látnom, hogy Váczy a hatás konstatálásánál tényleg az én kutatásaimat vette alapul¹, azokon indul, bár szóval inkább az Erdélyi K. megállapodásait tartja alapvetőknek. Még jobban tette volna, ha felosztásomat — nem azért, mert az enyém, de a tárgy érdekében — is elfogadja a befolyás megállapításánál (és beszélt volna 1. a dal-, 2. az elégia-, 3. az óda-féléken s 4. a leíró költeményeken észlelhető befolyásról) mintsem hogy így csoportosítás nélkül felsorolja a befolyásolt költeményeket. Azzal sem érthetünk egyet, hogy „jelentéktelen kérdésnek“ tartja s azért nem is felel rá, hogy Matthisson befolyása mily természetű volt, jóltevő-e, avagy kártékony Berzsenyi költői géniusza fejlődésére? Szerencsés gondolatnak mondhatnók, — ha teljesen megfelelné a való tényállásnak — hogy „Berzsenyi erős nemzeti érzülete fiatalkori költeményeiben csak a formában jelentkezik és csak későbbben lett az eszmék birodalmában is nemzeti.“ Csakhogy Berzsenyinek e korbéli költeményei még formailag sem mondhatók valami „erősen nemzetieknek“. Költőnknek 1805-ön túli tárgykörét azonban egészen helyesen és velősen jelöli meg Váczy e szavakkal: magasztal, dicsóít, korhol és gúnyol!

Szerencsés Váczynak erre következő fejtegetése is a klasszikai iskoláról s fontosságáról, szintúgy a Horatius és Berzsenyi, Berzsenyi és Horvát István, meg Berzsenyi és Vörösmarty közti párhuzam. Jellemző, hogy Berzsenyi költészetében nem a nemzet egyetemét tartja szem előtt, hanem kiváltképen csak a kiválóbbakat s költészeté mégis egyetemes hatású, a nemzet egyetemessége élvezte és élvezzi, csodálta és csodálja. Mint a fenség költőjét nem ihlették, de nem is ihlethették egykönnyen az élet kisszerű, mindennapi tárgyai. Utóbbiak megéneklője a dal- és idyllköltő. Berzsenyi csak a fenség eszmekörében otthonos és csak ennek a magasztalója. Innen van, hogy ritkán írt, néha hónapokig semmit; legtöbbit az év téli szakában, a nyarat gyermekei nevelésének, a gazdaságnak s a mindkettővel járó mozgásnak — mely utóbbi nála elhízott volta miatt életszükséglet volt — áldozta. Költői eszméivel húzamos ideig foglalkozott s azok megtestesítéséhez is csak zavartalan hangulatban, csendben és lassan, az egyes kifejezések, szavak kellő mérlegelése után fogott. Ő nem hírszomból vagy dicsőségből fogott lantot, hanem mert az emberiségnek, első sorban pedig hazájá-

¹ V. ö. e sorok írójától: Matthisson hatása irodalmunkra című irodalomtörténeti tanulmányt. Nagyvárad, Pauker D. 1891.

nak szépművek által tanítója, erkölcsi oktatója, a szóval a »kalokagathia« hirdetője¹ akart lenni, s így feladata magasztos tudatában lassabban érlelődtek eszméi is. Századunk második tizedében már elméleti ismereteket igyekszik gyűjteni czélja érdekében, mert érzi azok fontosságát, saját magánál pedig sajnos hiányukat s azért búcsút akar mondani a múzsáknak. Mintaképpül lebeg előtte Kazinczy műveltségterjesztő pályája. De csakhamar belátta, hogy magasztos czélja követéséhez ismeretei elégtelenek, tehetsége gyenge s ez elkedvetleníté. A szétzúzott életczél sajtó tudata kínozni kezdi az elkomoruló költőt s arra bírja, hogy — saját szavai szerint — „magába zárva éljen magának“. Lelke az eszményi czélok és a valóság lenyűgöző lánczai közt hánykodik s küzködik metaphysikai, vallási és bölcséleti kérdések elemeivel (A religiók eredete és hármóniája).

Igen helyesen ítéli meg Váczy a következő pontban Kazinczynak, mint nyelvreformátornak s így közvetve társadalmi és politikai életünk regenerátorának működését. De azt nem veszi észre, hogy Berzsenyi azon nézete, mely szerint „a geographiai változások hatással vannak a nyelv kiejtésére“, nem eredeti. Ez a nézet akkor Németországban, mely nekünk majdnem mindig és mindenben mintaképpül szolgált, különösen Herder idevágó bűvárkodásai alapján, már a köztudatba átment volt s innen meríthette közvetlenül, vagy Bécs közvetítésével Berzsenyi is. Berzsenyi viszonyát a nyelvújításhoz, nevezetesen Kazinczyhoz és Vörösmarthyhoz szintén igen helyesen ítéli meg Váczy. Berzsenyi, mint köztudomású, nem kapott az új szókön, elfogadott néhányat közülök², de sokkal szívesebben használta a dunai tájszókat³ s a kellem kifejezőiül a frequentatív igéket⁴; legjobban szereti azonban az összetételeket, melyek többnyire (és nem mint Váczy mondja: mindig) szabályosak.

A legfontosabb pontot B. életében: melakórájának keletkezését igen alaposan és szerencsésen fejtegeti Váczy. A beteg költőt ez időben csak két fontos ügy foglalkoztatta: 1. az orthologusokhoz szító Festetics György gr. helikoni ünnepélyei s 2. Kölcsey kritikája; amaz némi enyhülést szerzett neki: emez még inkább elkésérité. Nem való azonban, hogy Kölcsey bírálata hibbantotta volna meg lelke egyensúlyát, valamint az sem, hogy általa dúrva sértegetésekre ragadtatta volna magát. Tény az, hogy e rosszkor jött, kissé kiméletlen bírálat a beteg költő hypocondriáját fokozta és fejlesztette, de éppen nem mondható anachronismus nélkül, hogy ettől keletkezett volna. Bükörja fejlesztéséhez nem kevésbé járult hozzá az a körülmény is, hogy Kazinczyt is Kölcsey bírálatának megjelenése óta Kölcsey-pártinak gondolta s így magát a bírálat által

¹ Ő maga mondja: »A poétának szépnél, nagynál egyebet mondani nem szabad.«

² Virány, kellem, komor, báj, kecs, csin, erény stb.

³ Csatináz, pirhologos, lepleg.

⁴ Fakadoz, virradoz, epedez, tévedez, nyiladoz, mulatoz, zengedez, ömledez, szakadoz, festenget stb.

nem csak költői dicsőségétől, hanem még barátaitól is megfosztottnak vélte. Kölcsy azért nevezi egész elkéséredéssel „erkölcselen“-nek, mert a ki a nemzeti geniust elfojtani törekszik — a hogy ő azt Kölcsy bírálatából balul magyarázta ki, — az más nem lehet s a ki egy nemzeti költőt megbírál — természetesen oly értelemben, mint a hogy Kölcsy tette — az az egész nemzetet alacsonyítja le.

Munkakedve csak tíz évi elvonultság s hypochondrikus magabazárkózás és emésztődés után kezdett újra éledni. Alig hogy valamelyest kiépült betegségéből s kedélye nyugalmit némileg visszanyerte, megírta kritika-aesthetikai munkáit, melyek majdnem mind a Kölcsy recenziójára válaszképen írt Antirecenzió tanulmányaiból fakadtak.¹

Idegláza csillapultával megújítja a barátságot Kazinczyval s Kissel is, de ez már nem tudott többé a régi bensőség fokáig érlelődni s közbe-közbe, valahányszor az ármánykodó Döbrentei befolyása alá jobban került, újra meg is szakadt. 1820 végétől 1821 tavaszáig fiai látogatása alkalmából Sopronban időzött. 1822 nyarán a budai s balatonfüredi fürdőket használta s különösen az utóbbinak tulajdonította új életkedve teljes megtértét. Dolgoztatott is ezentúl, vagy legalább megígérte közreműködését a következő folyóiratok számára: Aurora (Kisfaludyé és Bajzáé), Tudományos Gyűjtemény (Vörösmarty szerkesztése óta), Élet és Literatura (Szemere Pál). Philosophiai-aesthetikai munkássága révén választotta be 1830-ban az akkor megalakult Akadémia philosophiai osztályába vidéki rendes első tagjává 300 pengő forint évdíjjal. A következő évben bemutatta itt székfoglalóját a Proétika Harmonistikát s annyira kívánt ezentúl kizárólag az Akadémiának élni, hogy Pesten szándékozott s szeretett volna állandóan letelepedni. Az 1831-iki kolera s a nyomán járt parasztlázadás azonban újra lohasztotta életkedvét; kivált az utóbbi félemlítette meg nagyon a jószívű, de conservatív Berzsenyit. Kazinczynek halálhírét mint Döbrentei híve vegyes érzellemmel vette; az őt nagyratartó Széchenyi reformterveit azonban lánglélekkel karolta fel s azok érdekében írta meg A magyarországi mezsei szorgalomról című nemzetgazdasági s egyszerűs mind utolsó értekezését. Élte utolsó éveiben szeretete volna kiadni munkáit a maguk összeségében, beleértve a prózaiakat is, melyektől nagy hatást várt. De hanyatló ereje meghiúsította terveit. 1836-iki február 24-én a szélütés kioltotta életét. Kölcsy szép emlékezéséből vett alkalmas idézettel fejezi be Váczy e sikerült művét.

Hadd tegyek most még néhány észrevételt a munka egyes helyeire s kiállítására.

Egyrészt sokat kíván Váczy Kölcsyétől, másrészt meg téveset állít róla, midőn azt mondja, hogy nem ismerte föl Balassa (talán inkább Balassi) és Zrinyi költői nagyságát, holott mind a kettőt nagyon

¹ A versformákról, A kritikáról, Bírálatok, Kritikai levelek s legnagyobb, de legesekeylebb értékű prózai műve: a Poétai Harmonistika.

is fölismerete; de hogy Balassiról, mint lyrikusról nem tudhatott még annyit, mint mi újabbkoriak a radványi lelet óta, az csak nagyon természetes.

A munka kiállítására vonatkozó főbb észrevételeim a következők. Az interpunctio, kivált a befejező ívekben, meglehetősen pongyola s minthogy e fogyatkozást az eddigi akadémiai kiadványokban nem igen vettük észre, ez másképp nem magyarázható, mint elstetett nyomtatással. A mellett bizonyítanak a fönt elősorolt, sajtóhibából eredt téves helyeken kívül még ezek is: igazábban 159. l., *Berzsenyi* 341. l., *à priori* 385. l., *ügyekezett* 392. l. és *igyekezét* igyekezetét helyett a 393. lapon, ő hogy, hogy ő helyett a 404. lapon.

És most foglaljuk össze nézetünket Váczy munkájáról. A mi az anyag feldolgozását illeti, szerzőnk több helyütt nagyon is részletező, egyes pontokban viszont, mindenestre az adatok soványsága miatt, a szegénységig és homályosságig szűkszavú. Ez egyenetlenség még akkor is sokat rontana az életrajz klasszicitásán, ha Váczy egyébként értene a művészi jellemzés titkaihoz. Sajnos, hogy ez utóbbi tekintetben sem mondhatom a legkedvezőbb ítéletet. Hiszen kétségtelen, hogy hibátlanul jellemez, ellenmondás nincs benne, de előadása egészben véve híjával van annak, a mit melegségnek és művészi intuítionak szoktunk nevezni, a mi nélkül, tudvalevőleg, sikerülten jellemezni nem lehet. Életrajzából megértjük Berzsenyit, de nem látjuk; sejtjük, de nem érezzük közelségét. A munka stílje síma, világos; szerző kerüli a körmondatos s az egymásba fűzött mondatszerkesztést az egyszerű javára s e tekintetben kifogástalan; de viszont nem tagadható, hogy helylyel-közzel fölfért volna egy kis lendület és szemléletesség. Azonban ez alakjában is kétségtelenül hézagot pótol Váczy műve s e szerint határozott nyereség szegényes biographia-irodalmunkra nézve.

Nagyvárad.

Dr. Demek Győző.

Magyarország irodalma.

La Hongrie Littéraire et Scientifique par J. Kont, Paris, Ernest Leroux 1896. Kis nyolczadrét. VIII. és 460 ll.

Párisban legújabban Dr. Kont hazánkfiától, a Collège Rollin tanárától egy kötet jelent meg, melynek czélja a magyarhoni ezredéves ünnepélyek alkalmával a franczia közönségnek a magyar irodalmi, tudományos és nevelési dolgokról szabatos és hű képet nyújtani.

Szerző egy bevezetésfélében mindenek előtt rövid áttekintést ad a magyarok eredetéről és nyelvéről, és azonkívül a nemzet szellemi fejlődéséről, műveltségi történetéről körülbelül a múlt század második feléig. Ezt követi az „Első könyv“, melyben „Az irodalmi élet“ czíme alatt megismerteti az összes irodalmi, művészeti, műveltségi, nevelésügyi mozgalmakat Mária Terézia korától a Magyar Tudományos Aka-

démia alapításáig egy szakaszban, és egy öt alszakaszból álló második részben nagy és kisebb költőinlet, szépirodalmunkat, színpadunkat és szónokainkat 1830-tól napjainkig.

A „második könyv“-ben eseteli azután röviden két szakaszban „a tudományos élet“-et ismét az Akadémia alapításától napjainkig és megismerteti olvasóival az Akadémia és más a fővárosban székelő tudományos társulataink működését; de röviden végez azzal a sok vidéki társulattal, melyek oly hathatósan segítik előre ugyanazt az ügyet, mint a főváros hasonló egyesületei.

A „harmadik könyv“-ben végre leírja „az iskolai élet“-et ugyanabban az időközben, mint az első könyv, t. i. Mária Teréziától napjainkig, még pedig ezúttal a vidéki felsőbb tanintézetek, mint pl. a kolozsvári egyetem, figyelemre méltatásával.

A földolgozott anyag nagy tömege miatt és a tárgy természeténél fogva persze a munka nem ment minden hibától és hiánytól, de szerzőnek legfurcsább botlása talán az, hogy magyar származása daczára nem tudja azt, hogy „fogas“ egy a Balatonban élő jól ismert halfaj neve, nem pedig egy baltával ellátott sétatálczáé, — mint szerző állítja — mert ennek „fokos“ a neve.

Különbön nagy hálával tartozunk a szerzőnek mi, honfitársai, mert tisztább képet ad a francziáknak irodalmunkról és műveltségünkéről, mint a milyenhez eddig honfitársaik tollából szoktatva voltak.

Kr. L.

Burns költeményei fordításban.

Robert Burns in other tongues by William Jacks. Glasgow 1896. 8-rét XX és 560 ll.

Jacks e kötetben Burns, a skót költő költeményeinek fordításából ad egy válogatott gyűjteményt valami 18 különböző nyelvre, vagy tájshólásaikra lefordítva, köztük mintegy 15 költemény magyar fordításait is (a 290—326 ll.) Lévay Józsefnek tollából, még pedig azon gyűjteményből, melyet a Kisfaludy-társaság adott ki 1892 ben. A kiadó minden költemény fordított szövege elé rövid bírálatot csatol, kiemelve az illető fordítás jó oldalait és kimutatva esetleges hiányait, vagy botlásait. Egészben véve a kiadó nagy dícsérettel szól Lévay fordításairól és botlásai majdnem kivétel nélkül olyanok, melyek a skót Felföldön használatban levő tájshólás tökéletlen ismeretéből erednek. Így pl. Kóbor Tamás-ban Jankából, a leányból Jankót, fiút csinált a fordító s a hős nadrágjából (breeks = breeches) mellényt. A két eb című költeményben pedig nem érti meg s azért hibásan fordítja le a „ferlie“ szót. Egyes helyeken pedig félreérti a költőt, mint pl. a Szombat este a kunyhóban és a Bruce szózata című költeményekben; vagy pedig nagyon is bőven él a

költői szabadsággal. Ez utóbbi körülménynek kell pl. azt is tulajdonítanunk, hogy egy költeményben „Ailsa Craig“-et, mely egy a tengerből kiemelkedő kőszikla neve Irland és Skócia közt, „rög“-nek transformálja a fordító. A kiadó véleménye szerint a Csak azért is című költemény a leggyöngébb fordítás a magyar gyűjteményben.

Itt-ott azonban maga a kritikus is eltéved bírálatában; így pl. midőn hibásnak állítja a „plaidie“ szó fordítását „nagy kendő“-re! mert szerinte „nagy kendő“ a magyarban annyi, mint az angol „cloak“, azaz „szűr, köpönyeg, bunda.“

A kötetet számos arckép díszíti, legelől a Burnsé, leghátul Jacksé, közbe pedig az egyes fordítókéi, köztük a magyar szöveg mellékletéül egy úri emberé, „Joseph Lévay“ aláírással.

Kr. L.

Vajda János költeményei.

Ilyen cízzel hagyta el a sajtót néhány nónappal ezelőtt egy vaskos kötet. Nem sok költemény van benne, a mi egészen új; úgy, hogy inkább válogatott kiadás ez, a már ismertekből. De vannak újak is. Új dalok a régi fájdalomról. Csodálatos világ tárul fel előttünk, ha Vajda költeményeit olvassuk.

Úgy tetszik, mintha mesés, földöntúli világban egy szüntelenül bolygó emberi árnyék suhanna el mellettünk izzó agygyal, égő sejtelmekkel, kínos fájdalommal eltelve s az emberektől szaladva, elindúlna egy végnélküli útra, hogy feltörjön a magasságba s a csillagok táborán át a pályátlan üstökös után iramodjék örök titkok megfektetéséért aztán eredménytelenül, lecsüggesztett fejjel térjen vissza a földre s bolyongjon ismét „elátkozott lélekként, hittelen.“ Lantján legtöbbször a fájdalom húrjai pendülnek meg.

A kötet 2 részre oszlik: „Kisebb költemények“ és „Elbeszélő költemények“-re. Amazok sorozatát hazafias költészetének egyik remeke, a „Virrasztók“ nyitja meg. Egy már-már sorsába beletörődött, de azért a végletekig elkeseredett, féltékeny hazafi szív rendetlen dobogása, a biztos halál és az élet reménye közti kínos vergődés művészi megnyilatkozása ez a költemény. Kevéssel áll alább jelességben a „Luzitán dal“, ez az erőteljes allegoria, melyben hazája sorsát példázza a költő s a szabadságszeretet nemes rajongásával magasztalja a függetlenséget, ostromozza a szolgálteket. Erős az ő hite, mély a hazafisága. A „Virrasztók“ tüzes, ifjú dalnoka s a „De profundis“ öreg énekese lélekben nem sokat különbözik. Most, öreg korában felveti a „lenni vagy nem lenni“ nagy kérdését; aggódik, fél, sir, hogy a magyarnak vége van, de aztán egyszerre felesílik a szeme s úgy gondolja, hogy az oroszlan csak alszik, de nem beteg s látja közelegni a jós ige beteljesülését, hogy Magyarország „nem volt, de lesz.“ S nemes megnyugvással, reménykedve buzdítja nemzetét:

»Dologra is, ha ember kell a gáton,
Te légy az első az egész világon!«

Itt, hazafias lírájában derültebb a látóhatár, mint szerelmi és bölcselő költészetében s a szép eszméken kívül magával ragad erőteljes, szép nyelvezetével, ódai szárnyalású, sokszor fenséges stílusával, melyen büntetni és ostromozni, inteni és tanítani tud.

Szerelmi lírájában egy örökké búsongó lélek áll előttünk, a ki mindig szeret, kimondhatatlanul szeret és vágyát sohasem érheti el. Folytonosan eped és sajgó sebére nem talál balzsamot, fájdalomát még az idő sem enyhíti. A „Sirámok“, Szerelem átka“ és a „Gina emléké“-ből csak a válogatott költemények vannak felvéve e kötetben. Ezekben oly tiszta szeretettel dalol szép eszményképéről s oly meghatóan siratja szerencsétlen szerelmét, hogy e költeménysorozatát — habár nagyrészt műdalok is ezek — a magyar szerelmi líra gyöngyei közé kell számítanunk. S e „lírai drámákat“ — a mint Endrődi nevezi Vajda szellemi költeményeit — bezárja a „Husz év múlva“ (Gina emlékkönyvébe.) A költő lelkét már többé nem bántja szenvedély, de néha csöndes éjszakán, elálmodozva egyedül, kedvesének „hattyúi képe“ még fölmerül előtte s mély bánattal sóhajt fel:

»És ekkor még szívem kigyúl,
Mint hosszú, téli éjjelen
Montblanc örök hava, ha túl
A fölkelő nap megjelen . . .«

Bölcselő költészete egyik jelentékeny részét teszi ki lírájának. Éppen ez az eleme; itt van otthon, a bölcselkedés rendkívül véges és mégis soha véget nem érő mezején. A nagy problémákon eltörődni, a felderíthetetlen titkokat fürkészni: ez az ő kedvtelése. Csodálatos egy lélek! Mintha a „Virrasztók“ és „Gina emléke“ írója, a mindenütt és mindenben csalódott szerencsétlen poéta összetört szívének minden bűbánátát a bölcselkedésbe, az ember és világ örökös korholásába akarná fojtani! A „Végtelenség“-ben az elmúlásról, örökkévalóságról elmélkedik. Kétségbe ejti a gondolat, ha az örök élet jut eszébe, de ha a sír sötét fenekére gondol, a honnan nincs többé szabadulás, megborzad és elirtózik. S daczára, hogy a Végtelenségben fél az örök élettől, a „Megnyugvás“ban diadalmasan jelenti ki, hogy a költő a jövő, a költő élete örök. S különös, hogy a Végtelenség írója, a ki csak úgy gúnyosan szól a hitről, a Megnyugvásban lelke egész melegével Istenben bíz, mert a ki „Rózsabimbót, szép lányt alkot: nem lehet rossz, igaztalan.“ A „Balaton partján“ ez. kis költeményében a múlandóságot dicsőíti s a „Jelenetek“-ben jól esik, hogy a keresztfáról suttogó szél azt tanítja: „kinyílik a róza, kihajt a levél.“ Bölcselő költészetében még nem egy helyen jön ellenmondásba magával.

Mint valami rossz szelleme, mindig kíséri a sötét ború. Ha az állatkeribe megy s megáll az oroszlán ketrecze előtt, rögtön feltámad bölcselő természete s lázasan beszéli el, hogy lelkének szűk ez a világ („Állatkeriben“) Ha a mezőre megy ki, tündöklik a lét hiába-valóságán („Városligetben“) Ha haza megy s meglátja a kis kertet, vögtön elborúl s kesereg, hogy miért született, miért ment ki a világ zajába („A vááli erdőben“, „A bikoli fák alatt.“) Ha el is merül egy percze a közélet mindennapi zajába, ismét öntudatra kél s egyszerre felkaczag rémesen, hogy fölrázza beteg lelkét szenderegéséből s tépelődésében túlkialtsa maga magát, a nagyvilágot. Az ő bölcselete soha sem talál egy támpontot, a melyen megpihenjen. Nem tudja kiegyeztetni, összhangba hozni a hitet a tudással. De zord fensége megragadja lelkünket, világfájdalmának mélysége megdöbbsent s egyéniségének ereje, őszintesége rokonszenvel tölt el.

Vajda költeményeiben kevés van olyan, a melyben lelke megifjodik, visszaszáll a múltba, s apróságokról cseveg. Neki kevés ideje jut arra, hogy az élet kedves epizódjainál megállót keresve, körflénezen s egyszerű, szívhez szóló, ezüst csengésű dalra fakadjon. Ő zúgni szeret haragosan, mint a »Mit kongnak bongnak« nagy harangja. De azért néha-néha meg-megáll, s ilyenkor kész egy barátságos szóra, elgondolkozik a multakon, eszébe jut az apja is, otthona is, gyermek kora is. Ebből a csenedesebb, derűsebb hangulatból való »A tyámmal« cz. kis költeménye, melyben az atya és fiú együtt iddogál a honért. Az »Otthon« ban megható kedvességgel emlékszik vissza a gyermekkor apró csinjeire s ártatlan örömeire. Egyik legszebb költeménye e nyugodtabb nemből úgy alakilag, mint tartalmilag a »Tavaszfelé.«

A világtörténelem vagy nemzete nagy alakjai néha megragadják figyelmét s tiszteletteljesen, igazi kegyelettel énekel róluk, mint az emberi nagyság, a művészet, a lángész mintaképeiről (Washington, Liszt Ferenczhez, Petőfi olvasásakor).

Genre-képeket is rajzolgat s néhány igen sikerült darabja van ebben a nemből. Ilyen a »Czimbalmos«, melyben eleven színekkel festi az útszéli csárdát s a vén cigányt, a ki nem tud megélni a »nótája után.« Egy hang a múlt és jelen vegyülékéből. Az »Idyll«-ben egész hamisan csintalanokodik, mikor otthon a két czicza játékában elmerülve, jókedvre hangolódik s kedvesének oda kiált:

»Jer kis bolondom, jer hamar, te kis
Cziczus, pofozzuk egymást el mi is!«

Van egy pár sikerült epigrammája is, s néhány ügyes fordítása (A vén mosonó, Az apagyilkos, A szomorú szerzetes.)

Elbeszélő költeményeinek sorozata a »Szomorú körútas«-sal nyílik meg. Mese, történet annyira nincs e költeményében, hogy bátran a kisebb költemények közé lehetett volna sorozni. Egy szép kép az életből, melyen valami fájdalmas színezet ömlik el, de nemes eszméjével, magasztos tárgyával s általános emberi, természetes

vonásával mégis nyugodt derűt áraszt szét. Körútra indul a hatalmas fejedelem, a kit bánt

..... a világ szeme,
Mely mindenünnen rá tapad,
A bámulat, a hír szele,
A merre útján elhalad.»

Mindenütt fénynyel, pompával fogadják, pedig ő irtózik attól. Utjában látva az egyszerű, kevés igényű nép boldogságát, a kis erdőszlak nyugodt, családi otthonát, s a kukoricza esősz igazi megelégedettségét: magába mélyed s fáj szívének, hogy ő ettől az ártatlan, boldog élettől örökre el van zárva. S várja halálát, mert akkor

»Ha az idő, enyészet, a halál
Diadalútján minden elvegyül:
Hamvában is majd akkor egyesül
A kukoricza esősz és a — király« . . .

„Ábel és Aranká“-nak — második elbeszélésének — tárgyát a becsületes embernek, a hű szerelmesnek erős próbája képezi. Mese 3 részben. A szép hercegleány játszi fondorkodásai, kristálytisza lelke, nemes gondolkodása, szíve titkos öröme: hogy egy igazi férjet kap, kedvesen van megrajzolva. Meseszövése is érdekes, a vége csattan; egyedül a hamis kártya vetése nem népies motívum.

Utolsó két elbeszélése: „Alfréd regénye“ és a „Találkozások“, mint elbeszélő irodalmi egész, nem sokat ér. De lírai szépségekben mindkettő gazdag. A „Találkozások“-ban drámai elem is van (Örvényi lelkiismereti furdalása, kétsége és saját akaratán kívül gyilkossá léte), a mi meghatóvá teszi a történetet, de az egész kissé túlrealisztikus, nem elég összhangzatos. Az érzéki szenvedélyt, a velőnek és idegrendszernek túlságos mozgékonyt látjuk Vajda ezen két utóbbi elbeszélésének hőseiben. A költő phantasiájának az érzékiség irányában való rendkívüli működése teremtette ezen alakokat.

Általában Vajda sokkal gyengébb elbeszélő, mint lírikus. De határozott költői egyéniség s daczára, hogy a rythmus és forma ellen sokszor vét, méltán megérdemli, hogy költeményeit olvassuk s velük foglalkozzunk.

Ravasz Árpád.

Különfélek.

Megjegyzések Veress Ignác bírálataira.

Veress Ignácznak a Tüzetes Magyar Nyelvtanról az Erdélyi Múzeum f. évi márcziusi füzetében közölt bírálataira csak egy-két rövid megjegyzést akarok tenni. Nagyon meglepett Veresnek az az eljárása, hogy az egész nyelvtanért Simonyit teszi felelőssé (mint bírálata elején

nyíltan mondja); az ő nevével idézi, a mit én írtam, s őt hibáztatja az én nézeteimért. Igaz ugyan, hogy sokkal tartozom Simonyinak, mint tanáromnak, s azóta is vezető mesteremnek, ebből azonban nem következik, hogy az én munkáimért, különösen ha hibáztatandó van bennük, egyenesen őt lehessen felelősségre vonni. Mindenesetre sajátos fogalma lehet Veressnek a szerzői jogról és felelősségről, midőn ütni akarja Simonyit másnak a munkájáért is. Pedig világosan láthatta a hangtan külön czímlapján, valamint a bevezető cikk utolsó jegyzetében, hogy a hangtan az én munkám; természetes tehát, hogy el is vállalom érte a felelősséget minden elfogulatlan, vagy akár elfogult bírálattal szemben is. Ez a különös eljárás ép Veress I. részéről lepett meg, a ki a saját nevével kiadott gimnáziumi értesítőért sietett a meg nem nevezett szerzőre hárítani a felelősséget, mihelyt támadásban részesült (L. Nyelvőr, XXV: 80.) Egyes kifogásaira nem szükséges felelnem; csak annyit jegyzek meg, hogy a német nyelvészetet ma már nem szokás Grimm nyelvtanából tanulni s mi sem onnan tanultuk az *ë* hang jelölését. E jelölésmódnak nagyon egyszerű a története. Midőn a Nyelvőr egységes és pontos írásmódot akart a népnyelvhagyományok számára megállapítani, Szarvas Gáborral megbeszéltük a követendő eljárást, s ekkor állapotunk meg az *e* helyett az *ë* jelben, főleg azért, mivel így a különbség az *e* és *ë* között szembetűnőbb s e mellett elkerülhető az a baj is, hogy az *e*-ről az az egy pont nyomtatás közben néha letörik. A népnyelvi közleményekre vonatkozó megállapodásainkat a Nyelvőr 1885-iki évfolyamában közöltem (310. l.) s a következő 1886-iki évfolyamtól kezdve a Nyelvőr állandóan használja az *ë* jelet, s azóta nyelvészeink is majdnem kivétel nélkül elfogadták.

Debreczen, 1896. április 8-án.

Balassa József.

— **A kolozsvári nyomdászat történetéről** egy remek díszmunka jelent meg, írta Ferenczi Zoltán, kiadta a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara, nyomtatta Ajtai K. Albert (nagy 8-adr. 118 l.). Az író nagy elismerés illeti a beltartalom jelességeért, mely a Heltai nyomda időszakától, 1550-től napjainkig tudományosan és szakavatottan ismerteti a Kolozsvárt működött és máig is fenálló különféle nyomdák történetét, működését, nevezetesebb termékeit (czímképekkel is illusztrálva); a kiadókat magasztalja és a kolozsvári nyomdászat mai fejlettségét meglepően mutatja be a remek kiállítás, a mely dicsőségére válhatnak a legelső fővárosi nyomdának is. E feltűnő szép díszmunka fennen dicséri íróját, kiadóját és kiállítóját egyaránt.

— **Ferencz József** unitárius püspök, lelkészi és tanári működése 40 évi jubileumának emlékére Boros György szerkesztésében díszes emlékkönyv jelent meg (Kolozsvárt, 1895. 8° 75 l.), a mely az ünnepelt arcképét, az 1895. aug. 15-én Bölönben lefolyt szép ünnepelés mozzanatait, az üdvözlő beszédeket, verseket, az ünnepelt költői lendületű szép válaszait, életrajzát stb. tartalmazza. Kedves emlék és Erdély legújabb kora culturtörténetéhez gazdag adalékok tára a kegyelet eme szép emlékkönyve.

— **A nagyszebeni állami főgymnasium történelme** megjelent dr. Boros Gábor tanár tollából. Nemcsak a mostani főgymnasium története ez; de előzményül elmondja mindazt, a mit Nagy-Szeben iskola-ügyéről a források a legrégibb időtől, a XIII. századtól fogva fentartottak. Ismerteti a régi cath., majd a protestáns iskolákat, a jezsuiták tanintézetét s végül a legújabb állami főgymnasiumot. Így munkája nagyobb szabású iskolatörténeté nőtte ki magát, a mely ismerteti a különböző tanterveket, adja a tanárok névsorát 1692-től, végül a tanulókét 1780-tól egészen 1895-ig.

— **A gr. Zichy-expedicióról Münchenben** Wuttke Károly festőművész (a ki Tifliszben az expedícióhoz csatlakozott és együtt járta be azzal Közép-Ázsiát, Dagesztánt, Georgiát, Mingréliát) érdekes felolvasást tartott az Alpen-Verein-ban, bemutatván festménygyűjteményét is, melyet az expedíció útjáról készített. A képek előzetesen már ki voltak állítva a müncheni Kunstverein csarnokában és a müncheniek általános elragadtatással nézték a szép exotikus képeket. Valóban remek képeket készített Tifliszről, Bakuról, a teke-turkomán sivatagról, Bokharáról, az emir keriméi palotájáról, Szamarkand gazdag színpompájú látképeiről, Dagesztán hegyvidékéről, Hunib sziklaváráról, Shamyk házáról, a Kara-Kojszu sziklaszorulatójáról, a Kaspi-tengerről, Borszom gyönyörű fürdőjéről, Batum híres tengeri kikötőjéről, Trapezuntról, a gruzi hadi útról, a cserkeszekről stb, melyek egy része a mi országos kiállításunkon is látható lesz Zichy Jenő gróf kiállítása keretében.

— **Görgei Arthur 1848—49-ben** cz. alatt, mint »a történelmi kritika eredményeinek rövid összefoglalása«, egy igen érdekes könyv jelent meg Elemér Oszkár (bizonyára álnévű író) tollából a Franklin-társulatnál. (8-adrét, 112 l. Ára 1 firt.) A történelmi kritika által immár megdőntött ama vádnak alaptalanságát, sőt képtelenségét akarja e munka röviden összefoglalva, a lehető legszélesebb kör előtt megismertetni, mintha Görgei Arthur áruló lett volna, s a szabadságharcz bukását ő idézte volna elő. E czéلبől rövid tömör vonásokban apró fejezetekben összegezi a szabadságharcz történetét s abban főképp a Görgei szereplését és Kossuthal való viszonyát s kimutatja, hogy Görgei a kormánytól mennyi hibás és katonailag absurd rendeleteket, dispositiókat kapott; hogy a váci proclamatio nem hazaárulás, hanem a feldunai hedsereg szétfutlása megakadályozására szerkesztett nyilatkozat volt. Leírja főbb vonásaiban a híres téli hadjáratot, mely a hadi történet egyik legfényesebb lapja, melyet a tiszt iskolákban máig is tanítanak. Elmondja, miért nem foghatta el Görgei Schlieket? Jellemzi Dembinski fővezérségét, a kápolnai csatát. Elmondja, hogy miért nem lövette föbe Kossuth Görgeit? Vázolja Vetter fővezérségét, Komárom felmentését, a komáromi proclamatiót, melyben Görgei a detronisatiót kényszerűségből elfogadta, bár abba előlegesen bele nem egyezett. Budavár bevétele, a békepárt tervei; ápr. 14. története; az orosz interventio; Görgei hadügyminisztersége; megsebesülése; az orosz előnyomulás; debreczeni csata; temesvári csata; Görgei dictatorsága; fegyverletétele vannak még elmondva fejezetenként, dióhéjban nagy, tömör vonásokkal, mondhatni igazi drámai jellemzővel, melyből szabadságharcunk képe igen élénken, markansúl domborodik ki előttünk. Az egészből

egy nagy történelmi tanútság domborodik ki: Görgei ártatlansága az őt sujtott hazaárulás vádjában s a paritás eszméje Magyarország és Ausztria között, mely 1867-ben a királyt és legjobbjainkat a kiegyezésre vezette.

— **Gr. Zichy Jenő** két kaukázusi útjáról érdekes előadást tartott az Erdélyi Kárpát-Egyet poszsonyimegyei szakosztálya márcziusban tartott ülésén. — Az expedíció és második útja alkalmával gyűjtött nagybeesű néprajzi és régészeti gyűjteményét ápr. 3. kelt alapító levelével az országnak ajánlotta fel a Nemzeti Múzeumban létesítendő »Kaukázusi osztály« alapjául. — A gazdag gyűjteményért (melyet a milleniumi kiállításon fog bemutatni) a közoktatási minister mondott levélben hálás köszönetet.

— **Milleniumi ünnepek Kolozsvárt.** Az egyetemi tanács elhatározta, hogy május 31-én egyetemi milleniumi ünnepet rendez a városi Redoute-ban az ifjúság és a nagy közönség részvételével, melyen először mutatja be az egyetemi díszjelvényeket s a pedellusok XVII. sz. mintára készülő díszruháit. Az ünnep programja: 1. Szózat, éneklék az ifjúsági dalkörök. 2. Rectori megnyitó. 3. Emlékbeszéd, tartja Szádeczky Lajos, a magyar történelem tanára. 4. A díszdoktorok kihirdetése a karok részéről. 5. Óda, szavalja egy egyet. hallgató. 6. Himnusz. — Az egyetemi ifjúság külön is szándékozik milleniumi ünnepeket rendezni, összekötve Erdély legkiválóbb történelmi és irodalmi alakjainak emlékezete megünneplésével (Martinuzzi György, Bethlen Gábor, Kemény Zsigmond stb.) — Kolozsvármegye Kolozsvár sz. k. városa május 17-én tart milleniumi díszgyűlést, melyen az emlékbeszédet dr. Márki Sándor szakosztályunk alelnöke, t. városi tanácsos tartja. Ezen az ünnepen pályadíjakat is fognak kitűzni a Kolozsvárt vagy kolozsvári íróktól megjelenő legjelesebb tud. munkákra. — Kolozsvármegye is tart milleniumi díszgyűlést, melyen a vármegye történetét gr. Lázár István alispán fogja méltatni emlékbeszédében. — A Mátyás-szobor alapkövetétele szept. folyamán az orsz. milleniumi ünnepek közé van felvéve.

— **Milleniumi tisz. doktorok** választását határozták el a kolozsvári egyetem karai (az orvosi karon kívül). A bölcsezet-, nyelv- és történettud. kar választottjai: gr. Esterházy János műtörténetirő, Müller Frigyes n.-szebeni ev. püspök, műtörténetirő, Szilády Áron akad. r. tag, irodalomtörténetirő, Thaly Kálmán akad. r. tag, történetirő, Zsilinszky Mihály államtitkár, akad. tag, történetirő. A jogi kar a politikusok közül Hegedűs Sándort és gr. Apponyi Albertet választotta meg t. doktorokul többekkel együtt a szaktudósok és bírák köréből.

Szakosztályi Értesítő.

Szakosztályunk folyó hó 11-én havi ülést tartott dr. Finály Henrik elnöklete alatt.

Dr. Márki Sándor alelnök tartott érdekes felolvasást »A Rímes krónika és a honfoglalás« czím alatt.

A titkár új tagul bejelenti Kunecz Elek tankerületi igazgató urat Kolozsvárt (ajánlotta Moldován Gergely vál. tag).